

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
№ 10 вступ, вип. 3.

A. Krymski: Introduction à l'histoire de la Turquie.

Акад. Аг. КРИМСЬКИЙ

ВСТУП
ДО
ІСТОРИЇ ТУРЕЧЧИНИ

Вип. 3: ЄВРОПЕЙСЬКІ ДЖЕРЕЛА XVI В.

Ціна 75 коп.

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1926

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *Ав. Кримський*.

Київський Окрліт, № 232. 1926.
Зам. № 3902.—1200.

Европейські джерела XVI в.

1-2. Пережитки середньовічної давнини: Ріккольдо (1514) та Боем (1520).

До нашого огляду ми вносимо тільки ті європейські писання XVI в., котрі мають характер загальніший, тоб-то торкаються історії (або побуту) Туреччини більше-менше в цілому, а не в окремих епізодичних моментах. (Приміром, відокремлене якоесь оповідання про турецьке завоювання тієї чи иншої країни, про якийсь пам'ятний бій і т. и. не мають увиходити в цей-о наш огляд, бо їм місце не тут, а в бібліографії спеціальній).

Звичайно, що й серед загальніших писань нашу увагу притягати, по суті, повинні лиш ті, з яких можна справді витягти факти нові та реальні. Тільки-ж на самому початку нашого огляду нехай фігурують дві такі книжки, що по суті являються й не джерелами для історії Туреччини, а тенденційними, ворожими та ще й перестарілими памфлетами проти неї і проти турецької релігії - мусулманства. Одна з них (автор о. Ріккольдо, чи— з латинська—о. Рихард) була геть уся пережитком ще й для XIII в. і, з певним розголосом, наново була піднесена європейцям XVI в. в характері ніби історичного джерела. І друге писання (автор Ів. Боем) не далеко одійшло од першого, але доводиться й на ньому спинити увагу хоч побіжно, бо воно сталося як-найпопулярнішим писанням, звідки Європа довго-довго не переставала черпати звістки про турків та про їхній побут і віру.

1) *Turchicae spureitiae et perfidiae sugillatio et confutatio, duobus libellis lectu iucundissimis nec minus gratis conclusa. Quorum prior—foedissimos mores et turpissima instituta eorum aperit et confutat. Posterior—alcoranum, turchicae perfidiae instrumentum, validissimis argumentis improbat, confutat, explodit. Est autem Richardi, ordinis praedic., e graeco (cum apud Latinos minus cultus extaret) nuper tralatus. Praemissis quibusdam de Turcharum in christianum nomen odio et Christianorum in eos iam concepta resistentia: lectu non indignis: et utriusque operis titulis seu capitibus.* Париж 1514 (що, зрештою, на титулі не зазначено), 4 ff. + 97 ff. ¹⁾ Очевидячки, ще з рукопису, та й то з грецького, а не з латинського, зроблено московський переклад, десь певне 1489 р. ²⁾ Справжнє авторове ім'я

¹⁾ В латинських цитатах звук *u* (навіть коли його друковано буквою *v*) ми скрізь віддаємо буквою *u*. Прим. цитуємо «Турса», а не «Турса».

²⁾ «Сказаніє о срацынской вѣрѣ. Начало сей книзѣ изложено бысть отъ латынина Риклада, суццу ему бывшу въ чину учителя по закону срацынскому и пакы возвратившюся ему къ своей вѣрѣ латынстѣй въ всяси (sic!)»—в липневій книзі Макаріївських «Четій Міней» XVI в. (під 31 липня). Перекладач-московець в кінці наводить заяву татарина-мусулманина, що од Мохаммедової смерті до тих часів «по татарськи отошло 800 лѣтъ и 80 и 4». Цифра «татарських» (тоб-то місяцевих) 884 років—це виходить 857 років сонячних, а що Мохаммед помер 632 року, то датою для московського перекладу буде: 632+857=1489-ий рік. А. І. Соболевський у своїй розвідці: «Переводная литература Московской Руси XIV-XVII вѣк». (Спб. 1903, в «Сборникѣ Росс. Ак. Н.» т. 74, ст. 3-5) до цифри «632» одразу додав цифру «884», не знаючи, що «татарські» місячні роки треба попередю перевести на сонячні. Через те у нього вийшла неправдива дата для московського перекладу: 1516 р.

було Ріккольдо. Це був італійський чернець-тосканець з Монте ді-Кроче, що жив у XIII в. і помер 1309 р. Він каже в передмові, що довго обертавсь на мусульманському сході, між иншим і в Вавилоні (= Каїрі), добре вивчив арабську мову і арабську богословську науку. Захтів він був перекласти Коран з арабської мови на латинську, але «стільки знайшов у Корані байок, брехні та богохульства, що аж нудно йому стало», і натомість Ріккольдо написав свою оцю «Confutatio», тільки-ж не по латині, а по італійськи (це вже був вік Данта). З італійської мови Ріккольдове (чи там Рихардове) писання переклали на латинське, з латинського на грецьке (переклав Димитрій Кидонський), з грецького — знов на латинське, і так Ріккольдове «виявлення проклятого Мохаммеда, сатанинського сина первородного», або, на сучасніший лад, «Turchicae spurcitiae confutatio» — надбало нової популярності в XVI ст. З латинської мови переклав тоді Ріккольда на німецьке Март. Лютер (Віттенберг 1542). Меланхтон — знов — видав латинський текст у II частині Бібліяндрового латинського видання Корану (Базель 1543, ст. 83-165).

Про історію турків-османів в цій книжці нема нічого, але вона дуже симптоматичне літературне явище, бо наочно свідчить, з якими чисто-середньовічними поглядами підступала Європа поч. XVI в. до студіювання Туреччини.

2) **Ів. Боем** (або, як звичайно вимовляють на німецький лад, Бем): *Omnium gentium mores, leges, ritus, ex multis clarissimis rerum scriptoribus a Ioanne Boemo Aubano, sacerdote Teutonicae militiae devoto, nuper collectos et in libros tris distinctos: Aphricam, Asiam, Europam — optime lector lege. Augustae Vindelicorum 1520.* Ця популярна книжка видавалася та й видавалася протягом XVI в. щось разів аж трицяттеро, по різних містах Європи, видержала аж десять видань у перекладі італійському, видань п'ятеро у перекладі французьким, перекладалася й на еспанське, англійське, жидівське ¹⁾. В другій її частині невеличкий розділ XI-ий зветься «De Turcia Turcarumque moribus, legibus et institutis omnibus» (див. ст. 141-156 ліонського видання 1591). Найчитанішим одвак було в цій книжці мабуть оповідання не про Туреччину, а про те, звідки взявсь іслам. А це Боем позичив з неменше популярної книжки Полідора Вергілія: «De inventoribus regum» (Венеція 1498), що теж протягом XVI і XVII вв. видержала щось аж сотню всяких видань та перекладів ²⁾; а в XVIII в., за наказом Петра Великого, перекладено її на російську мову (1720).

3-5. Видання за участю Меланхтона або й Лютера: а) «Коментарій [1531] про турків» католицького єпископа Джовія, б) всезбірка про турків при Бібліяндровому латинському виданні Корана в Базелі 1543, в) записки серба Джорджевича бл. 1541 р.

3) **Паоло Джовіо** (Giovio, Jovius) — народ. 1483 в Комо (Ломбардія), пом. у Флоренції 1552, італійський гуманіст-історик, попереду з професії

¹⁾ Ті викладання й переклади І. Боемової книжки перелічено в XI томі Шовенової бібліографії, присвяченому історії Мохаммеда — див. Vict. Chauvin: *Bibliographie des ouvrages arabes*, XI. Mahomet (Льєж 1909), ст. 146-148.

²⁾ Видання і переклади Вергілієвої книги «De inventoribus regum» перелічено у Шовена, XI (1909), ст. 193-195.

медик, потім єпископ Ночерський. Джовіо не був спеціалістом-сходознавцем, але тішивсь він дуже великою повагою серед своїх сучасників, як історик-політик, і мав чимало зарозумілості.

а) В Росії Джовіо найбільше відомий через своє писання «Pauli Jovii Novocomensis — De Legatione Basilii, magni Principis Moscoviae, ad Clementem VII Pontificem Maximum liber», або, як перекладено її заголовок на російське: «Павла Іовія Новокомскаго книга о посольствѣ отправленномъ Василиємъ Іоанновичемъ, Великимъ Княземъ Московскимъ, къ папѣ Клименту VII»¹⁾. Це запис щоденних Джовієвих розмов із Дмитром Герасимовим (або «Митею Малымъ, толмачомъ латынскимъ», Никон. лѣт. VI, 232), що приїхав 1525 р. до Риму як посол з Москви. Тільки-ж ця Джовієва книжка про московське посольство є джерело не для турецької історії, а для московської, хоч, правда, Джовіо побіжно там говорить і про Персію і про Туреччину і про Туркестан: згадує, прим., за тую залізную клітку, в якій вивозив за собою султана Басзіда Блискавичного завойовник Тімур, і т. и.

б) Мабуть чи не найбільше зажив поваги Джовіо великою (дуже не-безсторонньою) європейською історією своїх часів: P. Jovii — *Historiarum sui temporis libri XLV*, в межах од 1494 р. до 1547 (Флоренція, 2 тт. 1550 і 1552)²⁾; звичайно, що й там він торкнувся Туреччини.

в) Але спеціальну історію Туреччини, од Урхада до перших років Сулеймана Пишного, виклав Джовіо в невеличкому стислому нарисі: «Commentario delle cose de' Turchi (Informatione a Carlo Quinto imperatore augusto)» і свою оту працю присвятив 1531 р. імператорові Карлові V — того самого року, коли вийшов у світ дуже поважний, хоч невеличкий, трактат Сагундіна XV в.: «De Turcarum origine». Надруковано було цей Джовієв «Commentario» мовою італійською вже аж десятьма роками пізніш (Флор. 1541), тільки-ж іще перед тим із'явивсь у світ латинський переклад: «Turcarum rerum commentarius» (Vitebergae 1537), при чому передмову до книжки, повну похвал для ерудиції Паола Джовія, дав славнозвісний Меланхтон³⁾. Той самий Меланхтон наново видав цього Джовієвого нариса в додатку до

¹⁾ Див. «Библиотека иностранных писателей о России. Иждивениемъ М. Калистратова, трудами В. Семенова. Отдѣленіе I, томъ I», Спб. 1836. Тут видано і оригінальні тексти, і російські переклади: подорож Йосафата Барбара (1436); подорож Амвросія Контаріні до шаха Узун-Хасана (1473); лист Альберта Кампенського до папи Климента VII (1524) про московські справи, і нарешті—Павла Іовія «Книга о посольствѣ Василія Іоанновича». Кожен відділ цієї книги має свою окрему пагінацію. Між ними П. Джовіо—ст. 1-55 рос. переклад, ст. 57-78 латинський текст, ст. 81-93 примітки. Латинське видання: «De legatione Basilii» вийшло в світ у Рамі 1525, у Базелі 1527, а потім (як додаток до Записок фон-Герберштайна)—у Базелі 1551, 1556 і ин. Є й новий рос. переклад—А. Малейна, при Герберштайні: «Бар. Сигизм. Герберштейнъ—Записки о московскихъ дѣлахъ [= ст. 1-250]. Пав. Іовій Новокомскій—Книга о московитскомъ посольствѣ» [= ст. 251-275], Спб. 1908 (ст. XLII+383).

²⁾ Інші видання Джовієвих *Historiarum*—Венец., 3 тт. 1552, Пар. 1553, Базель 1567 і ин. Італ. переклад: Paolo Giovio—*Historie del suo tempo*, т. I, Флор. 1551, Венец. 1560; т. I-III Венец. 1568; франц. пер.: Ліон 1552, Пар. 1579.

³⁾ *Turcarum rerum commentarius Pauli Jovii, episcopi Nucerni, ad Carolum V, imperatorem augustum, ex italico latinus factus, Fr. Nigro Bassianete interprete* (=Herpi да Бассано). Addita est praefatio Philippi Melanchtonis, Vitebergae, anno 1537; Пар. 1538.

первопечатного т. зв. Бібліяндрового видання латинського перекладу Корана (Базель 1543)¹⁾, що має при собі передмову од Лютера; а через те нарис П. Джовія стався широко відомим іще більше. Заразісінько його перекладено і на англійську мову (Л. 1546). Наново видавали його й пізніш, прим. (як він і був первісно написаний) по італійськи: Флор. 1558 та у всезбірці Ф. Сансовіна кінця XVI в.²⁾; увіходив він і в повний Паола Джовія збір творів («Opera omnia»), — одно слово, мав той «Коментарій про турків» як-найбільше розповсюдження та вплив на погляди європейської суспільности. Сучасники високо шанували П. Джовія, як тямущого історика-політика, і з цього боку він і досі має для нас чималу вагу. Тільки-ж був Джовію настільки зарозумілий, що зважувався в своєму «Коментарії про турків» споритися проти звісток дуже добре поінформованого Сагундіна XV в., і через те відомий російський тюрколог В. Смірнов не без справедливої іронії зве П. Джовія «доморощеннимъ європейськимъ полигисторомъ»³⁾. Може бути, що стаття чи «коментарій» Паола Джовія «Delle cose de' Turchi» припала до вподоби європейцям XVI в. своєю компендіальною стислістю, — це всього якихсь 30 друкованих сторінок.

4) Принагідно згадана у нас величенька збірка «Historiae de Saracenorum, sive Turcarum origine» (Базель 1543) — це є третя частина Бібліяндрового латинського видання Корана, першого друкованого перекладу цієї священної книги, що вийшов у світ за участю Меланхтоновою та Лютерою. На титульному листі першої частини дано довгого заголовка, що починається так: «Machumetis Saracenorum principis ejusque successorum vitae ac doctrina ipseque Alcoran»⁴⁾. Друга частина, з окремою вже пагінацією, містить полемічні «Confutationes» проти мусульманської віри, що їх писали, напр., Микола Кузанський, Джіроламо Савонарола та інші; отут (ст. 83-165) передруковано й вищезгадане в нас Ріккольдове «Виявлення проклятого Мохаммеда» мовою латинською і грецькою. Третя, для нас найцікавіша, частина — є історична; вона має 163 ст. (та й то in-fol.), а згуртовано в ній — окрім передмови од Мартіна Лютера — дев'ятеро історичних статтів про турків.

¹⁾ а саме на ст. 106-135 третього Бібліяндрового тома, що має окремий заголовок: «Historiae de Saracenorum, sive Turcarum, origine, moribus... rebus gestis» і т. д. (Базель 1543). Там само (ст. 135-140) вміщено статтю Джовія про склад і лад турецького війська. Ми ще казатимем про цей III т. нижче, під № 4.

²⁾ Про всезбірку «Historia universale de' Turchi» Сансовіно (1561 і д.) — див. нижче, під № 12. Завважити варто: хто користується одим виданням, той найчастіш цитує заголовок Джовієвого нариса як «Informatio (delle cose de' Turchi)». Ми-ж завжди цитуємо латинське базельське видання при Бібліяндровому Корані і тому звемо Джовієв нарис: «Commentarius».

³⁾ Так висловився проф. В. Д. Смірнов у статті «Мнимий турецький султанъ Salepinus Cyriscelebes» 1907 (ст. 8) — у XVIII томі «Записокъ Вост. Отдѣлення Имп. Русск Археолог. Общ.». Пор. у нього-ж таки ст. 11-12.

⁴⁾ Докладно див. ціле титло та звістки про це видання Т. Бібліяндра (тоб-то простіш — Вухмана) у мене в «Історіи мусульманства», ч. 1 (М. 1904), ст. 138-140.

Самий заголовок цієї третьої частини Бібліяндрового Корана 1513 р. настільки характерний, що варто його навести цілком:

Historiae de Saracenorum sive Turcarum origine, moribus, nequitia, religione, rebus gestis. Itemque de ordinatione politicae eorundem domi et foris, et disciplinâ ac ordine militiae Turci aë, deque itineribus in Turciam. Una cum vitis omnium Turcicorum imperatorum ad nostra usque tempora, aliisque lectu dignissimis, hocque praesertim saeculo (тоб-то в вік апогея турецької могутності) cognitu utilissimis, ac valde necessariis,

Зміст:

Ст. 3-6. Передмова од Мартіна Лютера.

Ст. 7-60. «De moribus, conditionibus et nequitia Turcorum». Автора названо «Septemcastronsis», тобто Siebenbürger, інакше Семигородець, Трансильванець. Це той самий «Мюльбахський студент», бранець 1438 р., про якого сказано в «Історії Туреччини» I (1924), ст. 43. Цей важливий побутовий трактат уже друкувався давніш разів двійко (1488; 1530).

Ст. 60-99 і ст. 99-100. Славетній (навряд однак надісланий) лист папи Пія II до володаря турків Морбісана (себ-то до султана Мехеммеда II Завойовника), де папа вмовляє султана охреститися,—а до того додано видуману відповідь од султана до папи. Перший раз видруковано цього листа ще 1475 р.

Ст. 100-106. *Ordnatio politicae Turcarum domi et foris, ex oratione hortatoria ad bellum Turcis inferendum, quam uir in rebus magnis diu cum gloria magna versatus habuit ad Maximilianum Caesarem.* Владущим султаном названо Баезіда II (1481-1512).

Ст. 107-135. Уже згадуваний нарис турецької історії Паола Джовіа: «*Turcicarum rerum commentarius*» 1531 г. (див. вище № 3), і на ст. 135-140, його-ж-таки: «*Ordo ac disciplina Turcicae militiae*».

Ст. 140-148. *Ioannis Lodovici Vivis: «De conditione vitae christianorum sub Turca»,* теж XVI в.

Ст. 148-153. Фелікс Петанцій: «*Quibus itineribus Turci sint aggrediendi*» Це докладний розпис маршрутів для хрестових походів на Туреччину, поданий чесько-угорському королеві Володиславові (загин. 1526 в бою під Мухачем).

Ст. 154-163. *Jacobi Sadoleti, episcopi Carpentoractis: «De regno Ungariae ab hostibus Turcis oppresso et capto»* homilia.—Жалі на те, що Сулейман Пишний підбив під себе Угорщину (після фатального бою під Мухачем 1526).

Невтомний Меланхтон (народ. 1497, пом. 1560) саме перед смертю своєю приклав руку до перевидання ще одного письменника — хорвата, чи далматинця, що довго перебув у турецькій неволі і написав про турків бл. 1541 р. свої спомини, коротенькі, але дуже змістовні. Цей серб-католик—

5) Бартол. Джорджевич (Barth. Georgieuiç; народ. в 1500-х чи в 1510-х рр., пом. у Римі 1560). Попереду Джорджевичеві писанячка були звалися: а) *Epitome de Turcarum ritu, moribus et caeremoniis* (Пар. 1545) і б) *De afflictione captivorum sub Turcarum tributo viventium* (Вормс 1545), а вже потім були з'єднані докупи. Про своє життя він сам дає рясні звістки¹⁾. Джорджевича забрали турки в полон (1528?) ще як був з нього молодий парубок та й оддали до війська. Він навчивсь по-турецькому, знав і перську мову, навіть трохи арабську²⁾. Йому поталанило на-

¹⁾ Почасти їх використав Чедомил Міятович у своїй статті: Bartolomije Georgijeuiç, Hrvat, pisac 16-oga vieka—в «Rad Jugosl. Akad.» т. XLIV (1878), ст. 108-121.

²⁾ У IV частині («Disputatio cum Turca») Джорджевич, спорячися проти дєрвіша Челебін в угорському місті Варадині 1547 р., цитує Коран по арабськи, ще й додає: «Треба знати, що арабська мова має чимале споріднення з жидіаською і халдейською» (див. в лейденському виданні 1578, ст. 130).

решті втекти з неволі — через усю М. Азію до Сирії й Палестини. В Єрусалимі його притулили черці-францисканці на горі Сіоні і допомогли повернутися до Європи. Прибув він на батьківщину після смерти трансильванського воєводи Івана Запольського (що пом. 1540 р.)¹⁾. А точніш — прибув Джорджевич мабуть чи не 1541 р.²⁾. Вищезгадані оті дві малесенькі книжечки про турецький побут і про християнську недолю під турецьким володінням Джорджевич опублікував був (1545), як бачимо, за чотири роки після того, і вони негайно були перекладені на різні європейські мови³⁾, а 1552 р., будучи в Римі, дав Джорджевич збірне доповнене видання усіх своїх споминів під спільним заголовком: «De Turcarum moribus» (вийшло в Парижі 1553). Мабуть чи не найбільшого розголосу набрало по смертне видання Джорджевичевих «De Turcarum moribus», що надруковано в додатку до більшої книжки з передмовою Меланхтоновою, під заголовком: «De origine imperii Turcorum» (Вітт. 1560). Те видання передруковано було трохи згодом у Парижі 1568. А найпопулярнішим явилось або лейденське: «De Turcarum moribus» 1578 (192 ст. in 18-0), або той італійський переклад, що подав Фр. Сансовіно у своїй всезбірці «Historia universale de' Turchi» (Венец. 1561 і ин.). Та друкували Джорджевича і в XVII стол., як от під заголовком «Voyage de Jérusalem i. t. d.—mis en lumière par Lambert Darmont» (Льєж 1600 in 4-to), або «De Turcarum moribus libellus» (Гельмшт. 1671).

Точний заголовок Меланхтонового видання: De origine imperii Turcorum, eorumque administratione et disciplina, brevia quaedam capita notationis loco collecta. Cui libellus «De Turcorum moribus», collectus à Bartholomaeo Georgieuz adiectus est. Cum praefatione reuerendi uiri D. Philippi Melanchtonis. Witebergae 1560 (in 16°). Воно не пагіноване. Видано тут трьох авторів, і Джорджевич — в середині книжки. Починається ж книжка (після Меланхтонової передмови) отим нарисом «De origine imperii Turcorum», що вказано й на заголовку, і тут дано низку султанських (лубочно зфантазованих) портретів та інших турецьких типів. А після Джорджевичевих писаннів іде оповідання бургундця Миколи Моффанського про те, як Сулейман Пишний загубив свого сина Мустафу: «Soltani Solumanni Turcarum imperatoris horrendum facinus, scelerato in proprium filium natu maximum Soltanum Mustapham parricidio, a D. 1553. patratum, autore Nicolao a Moffan Burgundo». Моффанове компілятивне оповідання передруковувалося й потім часто (є воно й у «Chronic-ax» Ловіцерових кінця XVI в.).

Лейденське видання має заголовок: De Turcarum moribus epitome. Bartholomaeo Georgieuz Peregrino autore. Lugduni, apud Joan. Tornaesium, typogr. regium MDLXXVIII.

¹⁾ Див. в лейд. вид. ст. 95, де Джорджевич каже, що турки піддержують династичні претенсії Іванового сина.

²⁾ На ст. 38 він каже, що султан Сулейман Пишний має (nunc habet) двацятитрилітнього сина Мустафу. А що той Мустафа народивсь бл. 1518 р. то звідти виходить, що свої слова про Мустафу написав Джорджевич бл. 1541 р.

³⁾ «postea à me divulgata per doctos probosque viros in varia idiomatica traducta et publicata comperissem», — каже Джорджевич у передмові (підписавий 1552-им роком) до пізнішого збірного видання (в лейд. вид. 1578 див. це на ст. 8).

Ми тут подамо і зміст Джорджевичевого писання, йдучи за сторінками саме лейденського видання 1578 р.:

Ст. 1-4, передмова од Джорджевича 1552, де він оповідає, як йому пощастило втікти з турецької неволі після тринадцятилітнього перебування в різних країнах тодішньої Туреччини.

Частина (caput) I. De Turcarum ritu et caeremoniis (ст. 9-73). Має такі розділи: Про турецькі мечети (ст. 9-14). Піст рамазан (ст. 14-15). Обрізання (ст. 16-20). Духовництво (ст. 21-22). Черці-дервіші (ст. 22-24). Коран і сунна (ст. 24-25). Школи (ст. 25-27) з додатком зразка турецьких віршів у латинській транскрипції, з перекладом. Шлюб (ст. 27-28). Пілігримство (ст. 28-29). Чудеса Мохаммедові, quae sunt scripta in eorum libro *Mehammedine* dicto (ст. 29-32). Милостина (ст. 32-33). Жертвоприношення (ст. 33-34). Заповіді (ст. 35). Ховання мерців (ст. 36). Надмогильні мавзолеї-тюрбе (tu/be, ст. 36-37).

Додаток до част. I-ої: «De Turcarum re militari» (ст. 38-56): Військо (ст. 38-39). Вельможі (ст. 40-41). Памі (Basjae, qui omnes ferè ex captis Christianorum filiis in eam dignitatem prouehuntur (ст. 42)¹). Султанська влада (ст. 42-44). Чим зменшуються турецькі сили? (ст. 45-46). Яничари, солаки, пішаки (ст. 47-49). Військові уряди (ст. 50-51). Обоз (ст. 51-53). Військовий справедливий суд (ст. 53-54). Як святкують перемогу на війні? (ст. 54-55). Полювання (ст. 55-56).

2-й додаток: «De Turcarum agricultura» (ст. 56-67): Робітники, хлібороби і ремісники non tam subtilis et praestantis ingenii ut in istis partibus nostris (ст. 56-58). Суд і судові кари (ст. 58-59). Хліборобство і садівництво (ст. 59-60). Череди (ст. 60-61). Хати (ст. 62). Одіж (ст. 62-63). Страви й питва (ст. 63-65). Як сидять за їжею? (ст. 65-67).

Додаток 3-й: «Dialogus» (ст. 68-73). Зразки турецької мови, подані як розмова між християнином і мусулманином, у латинській транскрипції з перекладом.

Частина II: «De afflictione tam captiuorum quam sub tributo viuentium Christianorum» (ст. 74-107). Полон (ст. 75-76). Бранці султанські (ст. 76-79). Бранки (ст. 79-80). Невільники у приватних турків (ст. 80-82). Лиха доля невольників-неремесників (ст. 82-85). Невільничий базар (ст. 85-88). Невільники-чередники (ст. 88-89). Як тікають з Туреччини європейської? (ст. 89-90) і як з Малої Азії? (ст. 90-91). Кари для втікачів; милосердна допомога од греків та вірмен (ст. 92-93). Чарівні замови, щоб невольники не втікали (ст. 93-94). Загибель християнської віри в Туреччині (ст. 94-95). Становище підбитих християнських країв (ст. 95-97), а з-особна духовництва (ст. 97-98). Християнські податки (ст. 98-101).

Дод. до II част.: «Dialogus» (ст. 102-107) — зразки сербської мови, втім числі переклад «Отче наш» і «Богородице-Діво» на живу сербську мову, в латинській транскрипції, з приміткою: impossibile est nobis Latinis characteribus, ipsorum vocabulorum veram prolationem imitari (ст. 107)², а наприкінці: Turcae quoque eadem lingua (= по-слов'янськи) in aula eorum Regis, et in confiniis Sclauoniae versantes, utuntur. Vale (ст. 107).

Частина III: De Christianorum cladibus et de Turcarum ad fidem Christi conuersione (ст. 109-124) — наведено турецькою мовою (латинськими буквами) про роцтво про

¹) Порівн. такі самі слова у Михайла Литвина (1548-1551) — у нас в «Історії Туреччини» (1924), ст. 179; або у чеха Вратислава 1595 (див. нижче під № 25).

²) Цього слов'янського елементу в латинському писанні Б. Джорджевича коротко торкнувся і Чедомил Міятович у своїй статті в «Rad Jugoslav. Akad.» 1878 (на ст. 116-117), а спеціальну розвідку дав Бодуен де Куртене: «Das Slavische in den Werken von Bartholomaeo Georgiueiz» в берлінському Archiv für slavische Philologie, т. XI (1888), ст. 343-354. І Бодуен, і редактор Ягич (ст. 355) добачають у Джорджевичевій мові ознаки говірок над-адриятицьких, навіть точніш — з округи Задарської («aus der Gegend von Zara», — Ягич).

майбутню перемогу християн над турками і дано латинський переклад та філологічні коментарії.

Частина IV: *Disputationis cum Turca habitae narratio* (ст. 125-141) — про релігійний диспут Барт. Джорджевича 1547 р. в угорському місті Варадині з мусулманським богословом дервішем-Челебієм. Вкінці — «Отче-Наш» по турецьки, в латинській транскрипції (ст. 141).

Частина V: *Deploratio cladis Christianorum* (ст. 143-159).

Частина VI: «*Exhortatio contra Turcas*» (ст. 160-177). На послідку — «Отче-наш» по новоарабськи латинськими буквами (ст. 178-180).

Кінчається Джорджевичева книжечка прощальним словом до читача (ст. 181-184) і показником змісту (ст. 186-192).

6-10. Елаборати французів, нових турецьких союзників (1530-их рр.): а) Г. Постель-«космополіт» (з 1535-1538, 1542 і д.); б) Ріше 1540; в) Жофруа 1543; г) Белон дю-Ман 1555; д) Мик. де-Ніколяї 1567.

Відколи в Царгороді зачали перебувати французькі дипломатичні представники згідно з трактатом (1536) поміж королем Франциском I та султаном Сулейманом I Пишним — турецьку історію, або матеріал для неї, стали видавати французи, котрі якийсь час побували в Царгороді.

б) Одним з перших учених французьких піонерів, що саме підчас французько-турецької спілки висунувсь, це був «космополіт», як він себе офіційно звав, Гільйом Постель (нар. 1510, пом. у Парижі 1581)¹⁾. Він одвідав Туреччину з Сирією та Палестиною між 1535-1538, при чому приїхав до турецької столиці, 1537, вкупі з дипломатичним французьким посольством. Як повернув Постель до Парижу із своєї східної подорожі, то ставсь першим професором східних мов у недавно заснованому *Collège de France* (1538). Але викладав він, так, якихсь літ п'ятеро. Його еретичі релігійні ідеї викликали незадоволення коли не самого короля Франциска I, то інших сильних людей, — і Постель покинув викладання в Колежі. Він виїхав до Риму 1544, але там не поладнав з Лойолою, засновником єзуїтського ордена, переїхав до Венеції, а звідти (мабуть 1546)²⁾ знов подавсь подорожувати по сході. Знов він одвідав і турецький Царгород, і арабські Сирію та Палестину, а в 1551 році повернув зо сході до Європи, до Базелю в Швайцарії (щоб умовитися про друк своїх писавь). Із Швайцарії він знов приїхав до Парижу і знов викладав східні мови, маючи стільки слухачів, що зала в *Collège des Lombards* не могла їх умістити; а тому він збирав свою аудиторію на подвір'ї-та й читав лекції слухачам ставши в вікні. Через релігійні непорозуміння Постель 1553 р. приневолений був перервати свій курс, але потім знов його поновляв і знов збирав широку

¹⁾ З численної бібліографії про Постеля назвемо: а) Ittig: *Opuscula varia* (1714), ст. 235-315: *Dissertatio de G. Postello*;—б) Weiss: *Postel Guillaume*—в *Biographie Universelle*, т. XXXV (Пар. 1823), ст. 491-500;—в) A. Lefranc: *Histoire du Collège de France* (Пар. 1893, ст. 186 і д.); г) Кримський: «Первые шаги западно-европейского востоковедения въ XVI вѣкѣ»—*Древности Восточныя Имп. Моск. Арх. О-ва*, т. II вип. 3 (Москва 1903; в окремії відбитці див. про Постеля ст. 5-7, in 4-to).

²⁾ Привнаймні він сам зазначає в «*De la republique des Turcs*» (т. III, Пуатьє 1560, ст. 71), що 1546 р. він був у Царгороді.

авдиторію, дарма що за свої релігійно-містичні ідеї він в очах багатьох людей був причинний і психопат. Постель добре знав мови не тільки турецьку та арабську, ба ще й усякі інші. Якось-то—це вже під кінець свого життя—він не посоромився гордо заявити французькому королеві Карлові IX, що з Франції може він любісінько дійти аж до Китаю, не потребуючи ніяких перекладачів (*sans truchement*). Для історії Туреччини та почасти й інших мусульманських народів XVI в. вагу мають трюхтомові подорожні записки та вражіння Г. Постеля-Космополіта: «Про турецьку державу» (або «Східні історії») з тими історичними коментарями, які він в них там-сям повставляв, призбиравши їх почасти на сході-таки, почасти з писаннів інших європейців (він цитує з'європейного черця Гайтона XIII-XIV в., безперечно знав він «Мюльбахського студента» XV в.; спориться Постель проти Джовія). Вів Постель свої записки безперечно ще на сході, а не після повороту додому¹⁾, але обробив їх як трюхтомовий трактат переважно вже в початку 1540-х років²⁾. Склав він свою працю тую «Про турецьку державу» мовою французькою, «хоч авторові лекше й простіш було б писати мовою латинською, ніж французькою» (т. II, ст. 5), тільки-ж світ побачила (у Швейцарії) попереду частина II-га—в перекладі таки латинському, або в поширеній переробці по латині. Тее швайцарське латинське видання має заголовок: «Gu. Postelli—De Originibus, seu de variâ et potissimum orbi Latino ad hanc diem incognitâ historiâ, quum totius Orientis, tum maxime Tartarorum, Persarum, Turcarum et omnium Abrahami et Noachi alumnorum origines et mysteria Brachmanum retegente, quod ad gentium literarumque quibus utuntur, rationes attinet» (Базель 1553, ст. 135 in 8°). А по французьки всі три томи, чи три частини, в світ вийшли доніро 1560 р., in 4-to, в Пуатьє, з таким заголовком—для першої частини: «De la Republique des Turcs, et là ou l'occasion s'offrera, des meurs et loy (так!) de tous Muhamedistes par Gvillavme Postel Cosmopolite. A Poitiers MDLX. Частина II і III мають інші заголовки: з них частина друга—більше-менше з таким заголовком, як і в латинському виданні (тільки мовою вже французькою), частина-ж третя—«La tierce partie des Orientales Histoires». I отож ч. I=ст. VIII+127 (in 4°); ч. II=ст. 57; ч. III=ст. VII+90; всього разом 289 ст. in 4-to. У мене в руках іще й инше, живовидячки пізніше—видання, що друковано його теж у Пуатьє, але без зазначеного року (перед 1575?)³⁾. Воно носить ім'я того

¹⁾ Прим., у т. I ст. 66 (Пуатьє 1560) Постель пише, що місяць «зілкеде»—то травень; а вже-ж зілкеде припадав на травень саме в 1535 році. На ст. 79 Постель каже, що місяць «шабан» відповідає нашому лютому; а це теж було в 1535 р. Себ-то писав свої слова Постель, саме на сході перебуваючи.

²⁾ Бо, от, у передмові до III-ої частини Постель зазначає, що минуло вже 443 роки відколи хрестоноси одібрали були [1099] од мусульман Святу землю; складім 1099+443=1542. В т. III на ст. 87 Постель каже, що царевичеві Мустафі (який, знаємо, народивсь бл. 1518 р.) є літ 24. Складім 1518+24=бл. 1542.

³⁾ Вайс у своїй життєписній статті про Постеля дає таку бібліографічну вказівку: «Il publia une seconde édition en 1575, in-16, sous ce titre: Histoires orientales et principalement de Turkes ou Turchikes etc.» (ст. 499). Коли це точно, то це буде вже 3-те ви-

самого видавця Enguilbert de Marnef. Деякі орфографічні помилки I-го вид. тут уже виправлені, і додано алфавітного показчика змісту. Частина I-ша цього пізнішого недатованого видання має пагінацію таку як і видання 1560 р., але частину II-гу друковано тісніше, і має вона лиш 56 ст., а ч. III—88 ст., та до неї-ж саме й додано отого непагінованого показчика,—для всіх трьох частин. Цього факта (про спільний показчик) навіть зазначено на титулі I ч., а саме, він читається в цьому виданні ось як: *De la Repvblique des Turcs: et là ou l'occasion s'offrera, des meurs et loys (так) de tous Muhamedistes, par Gvillavme Postel Cosmopolite. Avec vne Table bien ample, des choses plus notables, contenues en tous les Liures [=livres]. A Poitiers, de l'Imprimerie d'Enguilbert de Marnef. Avec priuilege du Roy*». (Це—весь титул I-шої частини, більш нічого на заголовку нема).

Інші орієнталістичні Постелеві писання не торкаються безпосередньо Туреччини.

Уважаючи на те, що Постелева праця «Про турецьку державу» дуже рідка (принаймні ми не зустрічаємо в теперішніх орієнталістів-тюркологів ніяких покликань на ню), ми подамо її перегляд з чималого докладності. Користуватимемся тими маргінальними заголовками, які в виданні 1560 р. подано на полях тільки I-ої частини, а в недатованому виданні подано на полях усіх трьох частин. Зазначатимем сторінки тільки видання 1560 р., а не іншого.

Частина перша: *De la Repvblique des Turcs.*

На ст. I-V зроблено присвяту дофінові, де Постель заявляє, що хоч він зробивсь із галла космополітом, але писатиме не по латині, а по французьки. Він дбає про згоду між цілим світом, але ж бажає, щоб майбутній французький король (тодішній ще дофін) добре знав і віру і побут і військові сили свого найбільшого ворога ¹⁾. Це робить Постель «a l'effet de la concorde du monde, pour la paix uniuerselle du quel ie me nomme Cosmopolite, desirant le voir accordé sous la Coronne de France». На ст. 1-3, далі розвиваючи ті самі думки, Постель ставить обов'язковою умовою для вченого письменника, щоб він був безсторонній і не замовчував добрих ознак в чужих людях,—«нехай наші супротивники знають нашу безсторонність у писаннях» (ст. 1-2).

Першу половину I книги Постель присвячує турецькій сім'ї:

Про шлюб у турків (ст. 4-6). Жіноцтво (ст. 5). Період вагітності (ст. 5). Хареми у вельмож; евнухи (ст. 6); султанський сераль (ст. 6-7). Християнки, «які повсякденно продаються на базарі, наче вівці» (ст. 7). Сватання перед шлюбом (ст. 7-8); віно (ст. 8); розвід. Тимчасовий шлюб-«кебін» (ст. 8-9). Кара за переломи (ст. 10). Як ведуть наречену? (ст. 11). Одміни поміж маврами, персами і тюрками в справах посагу (ст. 12). Одіж чоловіків і жінок (ст. 12-14). Весілля (ст. 15-16); турки їдять на килимах (ст. 16); посуд, питва; про вино (ст. 16-17); їжа; заборонена свинина (ст. 17). Музика та інші забави (ст. 17-20). Як султан дає бенкет європейським посланникам? посол повинен поцілувати турецькому султанові руку (ст. 20-21). Чому іслам забороняє вино? (ст. 21-23). Як султан госте

дання, а наше недатоване—то мабуть 2-ге. Гадаю одначе, що надто покладатися на бібліографічну Вайсову точність не можна. Чи бачив він сам те видання 1575 року? Не було-б нічого дивного, коли-б навіть виявилось, що він говорить про те саме недатоване видання (дуже малого 4-го), яке в мене в руках, тільки трохи переплутує заголовки, і то не першої, а третьої частини.

¹⁾ Це писалося в той самий момент, коли Франція перебувала в політичному союзі з Туреччиною і вступила з нею воювала проти Німеччини та Іспанії!

посольську челядь? (ст. 23-24); турецька ввічливість (ст. 24-25). Обряди перед тим, як молоді мають лягти (ст. 25-26). Дурні забобони у маврів про те, од чого залежить доля майбутньої дитини (ст. 26-27); неплідність (ст. 27). Ліжка у турків (ст. 28). Лазні та купелі (ст. 28-30). Як годувати й водити дітей? (ст. 30-31). Головна, високошановна султанша, мати султаненка Мустафі (ст. 31)¹⁾; доля інших жінок у султанському харемі (ст. 31-34)²⁾. Звідки родом невільниці або жінки в султана? (ст. 34). Виховання султанових синків (ст. 34-35). Як виховуються й навчаються інші, несултанські діти? (ст. 35-36). Адвокатської професії в Туреччині нема (ст. 36-37). Військові вправи для дітей (ст. 37). Пильний моральний догляд за дітьми, який варто було б і французам позаводити в себе (ст. 37-38). Школи для бідних дітей (ст. 38).

Дальшу половину тієї І книги присвячує Постель турецькій релігії:

Турки дуже люблять свою віру (ст. 39), не хтять звати себе «турками» (як і татари—«татарами»), тільки «мюсюльманами», і навертають інших до своєї віри через прохання (ст. 40), тимчасом як маври, «les pires sanailles», приганяють невільників до ісламу палицями та всякими муками (ст. 40-41). Обряди обрізання (ст. 41-42); жид, переходячи в мусулманство, повинен визнати, що з Ісуса був Месія (ст. 43-44)³⁾. Видатніші мусулманські ймення (ст. 44). Мечети (ст. 44-46); Св. Софія (ст. 46). Турки поводяться в мечетах побожніш, ніж християни в церквах (ст. 46-47). Муеззин і п'ятиразова молитва (ст. 47-48); по селах обмаль мечетів, і люди моляться на полі (ст. 48). Релігійні обмивання (ст. 49-50). Перша сура Корана в латинській транскрипції (точніш у транскрипції італійській) з франц. перекладом (ст. 50-51). Молитовні обряди (ст. 51-53). Празники; ганебні нари за неходіння до мечету (ст. 53). Султанські виходи до мечетів (ст. 53-54); пошана всіх турків до своїх мечетів,—не так як у християн для церков, що пооберталися в вертепи для злодіїв (ст. 54). Піст-рамазан (ст. 55); милостина (ст. 56-58). Для кожного, хто прийде, двері в турків одчинені (ст. 58)⁴⁾; але нічого подібного не буває у барбарійських маврів (ст. 59). Богадільні-імарати з багатими вкладами (ст. 60); великий сором християнам, що в них немає нічого такого (ст. 60-61). Негарний для християнства контраст (ст. 62). Лябов турків до потайних добродійств (ст. 63). Турецький великдень-байрам (ст. 63-64). Малий байрам (ст. 65-66). Пости окрім рамазана (ст. 66). Менші празники (ст. 66-67). Султанські свята (ст. 67).

Властиво кажучи, тут огляд турецької релігії у Постеля й кінчається. Та він робить іще деякі свої висновки—про вдачу тих людей-турків, що держаться мусулманської віри, а zarazом—про непогані громадсько-економічні умови життя в Туреччині де більше доброго, ніж лихого:

Недобрі звістки в Європі про турецьку ніби лютість мають причину в тім, що виходять переважно од бранців, або од інших безталанників (ст. 67-68); турки—це не те, що африканські маври, ті—лихі й нечесні люди (ст. 68-69). На турецьке слово можна завсіди покластися, турецькі вироби і крам дуже совісні (ст. 69), а давніш, коли ще не було в Туреччині шахраїв-жидів із Іспанії та з

¹⁾ Цього уступу додав Постель пізніш, очев дячки вже як переглядав готову свою книжку. Бо він тут каже, що султаненкові Мустафі буде літ 27-28 (себто це дописано року 1545-го), тим часом як у част. III (ст. 87) Постель зазначає, що Мустафі лиш 23-24 роки.

²⁾ Про українку Роксолану (Хуррем-султан)—ані слівця.

³⁾ Це у Постеля пізніша вставка; він сам зазначає (ст. 43), що зробив цю вставку в готове своє писання уже після другої своєї подорожи (=1546).

⁴⁾ Постель наводить про турецьку гостинність характерне оповідання з уст рагузанця Серафима Годдзи (Gozza) і подає чималі цитати-фрази по турецьки в латинській (чи—там—італійській) транскрипції (ст. 58). Цитати—дуже цікаві для історії турецької вимови, без додержання «гармонії голосівок».

Провансу, то турецькі купці й ремісники були ще чесніші (ст. 69)¹). Не можна рівняти з турецькими чесними норовами наші нечесні європейські, де так багато п'явок-лихварів, крутіїв-купців та ин. (ст. 69-70). Всі турки (принаймні селяни), живуть між собою наче брати, не зачиняють своїх дверей один перед одним, і навіть з чужих подорожніх не беруть грошей за гостинність (ст. 70-71)²). Щоб широ говорити з турками, треба вдятися по їхньому (ст. 71-72), а балакати треба вміти по слов'янськи, або по грецьки, або по турецьки³). Зрештою, лихі люди можуть чужинця на дорозі захопити й обернути в невільника (ст. 72-73), а тому треба стерегтися, прим. треба їздити з караваном (ст. 73-74). Харч дешева (ст. 74). Подорожній християнин скрізь знайде і свою церкву, «бо турки нікому не забороняють жити по своєму закону» (ст. 74-75). Торговим людям доводиться користуватися допомогою жидівською (ст. 75).

Тут Постель робить, як він каже, «digression»—од мусулманської релігії до життєпису пророка ісламу, Мохаммеда:

Джерела—Коран і хадіси *hedith* (ст. 75-76). Мохаммедів родовід (ст. 76-78). Давніші пророки (ст. 78). Мохаммедове народження од Абдаллаха та Аміні, «*une pauvre et belle garse luifue*» (ст. 79)⁴) і його дитячі літа (ст. 79-80). Проповідь у Мецці і в Медіні (ст. 81). Помер Мохаммед у Мецці (*sic*), як кажуть—убитий за блудодійство «*auec Charuffa femme de Marzucho*» (ст. 82); тіло його поховано не в Мецці, а в Медіні; це вже байка, ніби його з'їли свині (ст. 82). Інші життєписві подробиці: за молодих літ Мохаммед державсь віри поганської (ст. 83-84); він мав сімнадцять жінок (ст. 84).

Од Мохаммедового життєпису—легка *digression* чи легкий перехід до Корану, або, як з арабським членом вимовляє Постель, до Алькорану і до змісту тієї священної книги.

Навряд, щоб Мохаммедові допомагав складати Алькорана чернець Сергій (грек-весторіянець), або римський кардинал Николай (ст. 85), швидче вже—жиди, якими Арабія була тоді повна (ст. 86). Вісник-архангел Гавриїл (ст. 86-87). Мохаммедів рай та пекло (ст. 87-88). Коранські покликання на старозавітних пророків (ст. 89-90). Сотворення світу (ст. 91); янголи й чорти (ст. 91-92). Адам і Єва (ст. 92). Коранський Ной, Авраам (ст. 92-93); Лот (93-94); Йосип (ст. 94-95); Мусій та Арон (ст. 95-96); Давид та Соломон (ст. 97-98). Новий Заповіт у Корані: Іван Христитель (ст. 98-99); Діва-Марія (ст. 99-101); Ісус (ст. 101-102); власні Мохаммедові видумки (ст. 102-104). Паломництво мусулман до Мохаммедової могили (ст. 104-105).

Мусулманські чернечі ордени (*religions*; ст. 106); дервіші, шейхи, торлаки, календери (ст. 107); юродиві (ст. 108); мандрівці-прочани (ст. 108-109); їх обителі (ст. 109-110). Прощі у маврів і у турків (ст. 110). Який святий од чого пособляє (ст. 110-111)⁵). Пригоди з дервішами за часів Мехеммеда II Завойовника (ст. 111-113).

¹) Як бачимо, «космополіт» Постель має про турецьких жидів зовсім иншу думку, ніж приміром пізніший Турнефор (див. «Історію Туреччини», К. 1924, ст. 85).

²) Постель наводить для прикладу власні пригоди. Розмови він цитує по турецьки, латинськими буквами. От зразок: *Corcma cardasch, bisum edat suyle var, biz bizdan corcmessis: c'est a dire: mon ami, ou frere, n'ayés peur, nostre coustume est telle: nous ne craignons point les vns les autres*» (ст. 71).

³) «бо це ті мови, які головним чином можна почути по цілій Туреччині, аж до Карамана, або Кілікії, де починають говорити простонародньою арабською мовою» (I, ст. 72). Те саме Постель каже знов в т. I, 75, додаючи: «чи тут, можна сказати, не знайдете людей, які не вміли-б говорити принаймні двома мовами, а жиди знають еспанську мову, грецьку й турецьку».

⁴) В т. II, 22 Постель знов титулує Мохаммеда як «*bastardement né d'un Payen et d'une luifue son Esclave*».

⁵) Тут у Постеля ми безперечно маємо виписку з т. зв. «Мюльбахського студента» бл. 1438 р., одначе без згадки за це джерело.

Закінчивши свою digression про Мохаммеда та про його науку, Постель знов повертає до турецьких нервовів:

Похорон (ст. 113). Кому припадає спадщина? (ст. 113-114). Жалоба й жалібний одяг (ст. 114-115). Як виносять і ховають мерців? (ст. 115-116). Квіти над могилами (ст. 116).

Правосуддя (ст. 116-117). Коран і сунна (ст. 117). Муфтії (ст. 117-118). Кадиль-ескер (ст. 118-119). Судді (ст. 119-120). Ходжі та імами (ст. 120-121). Султанська пошана для кадиль-ескерів. Паші й їх відношення до судівництва (ст. 121-122). Адвокатів нема (ст. 123); швидка справедливість (ст. 123-124). Судові кари (ст. 124-127).

Другий том, чи точніш—друга частина, Постелевої праці має повне титло таке: *Histoire et consideration de l'origine, loy et costvme des Tartares, Persiens, Arabes, Turcs, et tous autres Ismaelites ou Muhamediques, di's par nous Mahometains, ou Sarrazins. A Poitiers, MDLX.* Зміст такий:

Мета книжки — знайомити французів із ворогами, щоб увесь світ прийшов до згоди (ст. 3-4)¹⁾. Чому автор пише не по латині, а по французьки? (ст. 5). Огляд на французьку чи гальську історію (ст. 6-11).

Звідки взялися ісмаїлтяни? (ст. 11-13); Ісмаїл — побічний син праотця Авраама, а араби—його нащадки (ст. 13-16). Звідки взялися турки [= сельджуки], про це повідає вірменський цар Гайтон (ст. 16-17); турки-отомани (ст. 17-18). Чому турки не люблять себе звати «турками»? (ст. 18-19)²⁾. Вони — нащадки десятиох колін Ізраїлевих (ст. 19-23). Турки ненавидні і для маврів, і для персів, і для татар (ст. 23). Татари—теж із десятиох колін Ізраїлевих, загнаних в далекі безвихідні гори (ст. 23-24); тільки янгол Господень вивів їх звідти через Дженгіз-хана (ст. 24-26). Другий володар після Дженгіз-хана на вернувся на християнство старанніми вірменського царя Гайтона («auteur de la presente histoire»)³⁾, після того як християни загубили Святу Землю (ст. 25). Що турки і татари одна народність, це видно з їхніх мов, хіба трохи менше між собою схожих, ніж мова французька, еспанська та італійська (ст. 26-27).

Побалакавши про турків, тих — мовляв — нащадків десятиох колін Ізраїльських, Постель знов повертається до історії арабів-ісмаїлтян та до їхнього історичного призначення:

Мохаммед з'явився на світ, щоб покарати шиху перського царя проти Ісуса Христа (ст. 28-29); історія Омара—третього Мохаммедового наступника, що повер-

¹⁾ Тут Постель каже, що він пише після другої своєї подорожі на схід. Окрім того він зазначає, що інші люди, пишучи про турецьку чи мусульманську історію, не знали арабської мови, без якої не можна одначе писати правдиву історію сходу (ст. 4).

²⁾ Постель поясняє, що слово «тюрк» визначає vilain і ніби походить з арабського «терк» (= abandonner). Див. т. II, ст. 19.

³⁾ Відомі двоє Гайтонів (чи, точніш по вірменськи, Гетумів). Один — то був цар Малої Вірменщини, що 1254 р. їздив до монгольського хана Мönge клопотатися про своє царство та й описав своє перебування при ханському дворі; серед інших дивних речей цар Гайтон оповідає й про те, як охрестивсь Мönge-хан (Див. J. Klaproth: *Relation du voyage de Nethoum à la cour du grand Khan*—в «*Journal Asiatique*» 1833). Це т. ск. Гайтон Старший. Другий Гайтон, т. ск. Гайтон Молодший, доводивсь маловірменському королеві родичем, та поїхав до Франції і зробивсь там французьким черцем, у Пуатьє. Він 1307 року подикувався французькою мовою книгу про історію татарів, тобто монголів, де заохочував папу Клементя V до ант.мусульманського хрестового походу в союзі з монголами; цю книгу, в латинському перекладі, під заголовком «*Haithoni Armeni, ordinis Praemonstratensis, de Tartaris liber*», видрукував Simon Grynaeus у Базелі 1532 р. в своїй збірці подорожей: «*Novus orbis regionum ac insularum veteribus incognitarum*» (Гайтонове «*De Tartaris*» тут на ст. 418-481, in-fol.). Здається, що Постель зливає обох Гайтонів в єдину особу.

нів (од персів) християнам їхні святині в Єрусалимі та Вифлеємі (ст. 29-30)¹). Головні столиці, де закріпилися завойовники-араби (ст. 30-31); в Дамаску, наче на вселенському соборі, виправлено Алькоран (ст. 31). Алій (ст. 31). Його прихильники нанують і над барбарійськими краями, і над персами, і над караманцями (Aramaniens), або кілікіянами, і ті люди мають клич не «Мохаммед», а «Алій» (ст. 31-32). Не можна звати ісмаїлтян «сарацинами», бо араби нащадки не Сари, Авраамової жінки, а Гагари, Авраамової служниці (ст. 32-33); святий Бернард Клервальський, як перекладав Коран, то дуже не до речі заміняв слово «мусулманин» на «сарацин» (ст. 34-35). Арабська мова залишається святою й спільною для всіх мусулманських народів (ст. 35-36).

Тут Постель сміливо пускається на арену порівняльного мовознавства і подає свої міркування про те, звідки пішли всі людські мови:

Мати арабської мови — жидівська, найстаріша поміж усіма мовами на світі (ст. 37-38). Христос говорив і по жидівськи, і по сирійськи, а сирійська мова переробилася з жидівської мови так, як італійська з латини (ст. 38-39). І латинська і грецька мова — теж вийшли з жидівської (ст. 39-41).

Для ісмаїлтян, отієї мішаної народности, найбільше підійшла релігія алькоранська — мішанина всяких інших релігій (ст. 41-43). Мохаммед був покликаний на те, щоб знищити віру поганську (ст. 44-46). Христе-Месію він визнає (ст. 46-47). Хаотичне релігійне становище Азії та Африки тоді, коли з'явилися ісмаїлтяни (ст. 47-49). Мусулмани бувають менше грішні проти Бога, ніж часом християни (ст. 50). Яку зміну в світі принесли з собою ісмаїлтяни? (ст. 50-51); загибель наук поміж християнами (ст. 51-52) — і розцвіт наук серед мусулман (ст. 52-53). Християнство здобуло собі перемоги в Новім світі (ст. 54), але справедливо, щоб і ті найкращі країни Старого світу, де панують тепер мусулмани, не залишилися під мусулманською владою (ст. 54-57). Арабські філософи аль-Газалій та ибн-Сіна (Algazel, Auinseppe) намагалися витолкувати Мохаммедову віру в розумному дусі, і тим уже наближалися до віри християнської (ст. 57).

Третя частина Постелевого писання має надзвичайно характерний заголовок: «La tierce partie des Orientales Histoires, ou est exposée la condition, puissance et reuenu de l'empire Turquesque: avec toutes les provinces et païs généralement depuis 950 ans en ça par tous Ismaelites conquis. Pour donner, avec telle connoissance, uouloir et moyen de tels païs et richesses conquerir aus Princes et peuples treschrestiens, et ainsés au droict du monde—par Gvillavme Postel Cosmopolite. A Poitiers. MDLX.

В присвяті, виразно датованій 1542 р. (ст. III-VII), Постель знов підкреслює свій космополітизм і бажання всесвітньої згоди та й зазначає між иншим, що арабська мова має світову вагу (ст. V). Далі Постель заявляє, що писатиме щиру правду, тільки про те, що сам бачив, або чув од євнухів, або од інших людей, котрі виховалися в сералі при султанському дворі або часто там бували (ст. 1).

Султанські резиденції (ст. 2). Царгородська обстанова у султана (ст. 2-3). Двораци і двірська челядь (ст. 3-5). Їхня платня та одіж (ст. 5). Харч «Великого Турка» (ст. 5-6); вона оплачується з прибутків од султанських садів (ст. 6); це неправда, наче сам султан обробляє землю (ст. 6-7). Султанська сторожа (ст. 7-8). Як переводиться слідство про карні злочини? (ст. 8-9). Голови покараних приносять чауш до султанського двору (ст. 9-10). Як «Великий Турок» провадить своє приватне життя (ст. 10-11); читання книжок, найчастіш філософа Аверроеса (ст. 11). Невидима султанова присутність на засіданнях Дівана (ст. 11-12); контраст швидких турецьких судів з французькими, повними тяганини (ст. 12). Полювання (ст. 12). Стайні і коні (ст. 13-15); верблюді (ст. 15-16). Молодь, що вихована в сералі, побільше з християн-потурнаків (ст. 17-22); невільниці в харемі (ст. 18)²). Вербу-

¹) Постель (II, 29) каже, що так про це пише «Hiafer historiografe Arabe». Живописця це має визначати: Абу-Джа'фар Табарій (IX-X в.).

²) На ст. III, 22 Постель виправляє Джовіову помилку про виховання двірських хлопців.

ванця турецько-підданих християнських дітей в яничари (ст. 22-25); погроми християнські й жидівські в Царгороді (ст. 25-26). Пограничні війська (ст. 26). Воюватися йдуть наче на свято (ст. 26)¹⁾; курди, чи кардухи, на перській границі (ст. 27)²⁾. Стара гвардія—солаки (ст. 28-30). Інші яничари (ст. 30-31) і їхня дисципліна, їхній побут (ст. 31-34). Кур'ери, верхівці, сіляхдари (ст. 34-36).

Новий відділ присвячено у Постеля, як він сам поперед був заявив (III, ст. 1), турецькому похідному життю:

Бейлер-бей та санджаки-губернатори провінцій, і їхні військові сили (ст. 37-39); гімарна (вотчинна) система—дуже добра (ст. 39). Військовий обоз (ст. 39-40). Витязі-бегадури (ст. 40)³⁾. Нагороди й кари воякам (ст. 40-41). Артилерія (ст. 41-42); європейські бомбардири в турецькому війську (ст. 42). Військова музика (ст. 42-43). Як стають табором (ст. 44-47). Суворі кари для мародерів—не те, що у французів (ст. 47).

Третій відділ одєї III частини присвячено у Постеля державним людям Туреччини та найвищій адміністрації:

Везір Аяс-паша (ст. 47-48)⁴⁾. Історія його попередника Ібрагіма-паші (ст. 48-53). Ібрагім не був винний в зноснах з імператором (ст. 53-54), це не він викликав і війну з перським шахом (ст. 55). Як справді сталася війна з персами? (ст. 55-59). Неправда, що Ібрагім-паша хтів на османський престіл посадовити царевича-Мустафу (ст. 59-60). Не був він і потайним християнином (ст. 60-61). Хейреддін Барбаруса (ст. 62). Державний секретар, тезкереджі-баши (ст. 63). Губернатори-санджаки і бейлер-беї (ст. 63-66).

Фінанси; «дефтердари»—фінансові генерали (ст. 66-67)⁵⁾. Цифра султанських прибутків,—в супереч Джовію (ст. 68); фінансовий контроль (67-69). Головний скарбничий—евнух «хазнадар баши» (ст. 69). Проба монети⁶⁾. Де переходяться султанські скарби (ст. 70). Морські сили «Великого Турка» (ст. 70-72).

«По-идаючи цю неймовірну й страшенну могутність» (т. III, 72), Постель переходить, як він пообіцяв у передмові (III, 1), до опису «великої простороні, яку обсіла ця войовнича нація, і до короткого викладу її історії»:

Мова Корана та закопи Корана панують од Атлантицького океану до Індії, і коли в середині Етіопії пресвітер-Іоан вживає письма індійського, то сусідні з ним країни все ж пишуть буквами мусульманськими (ст. 72-73). Огляд санджаків єгипетських, сирійських, месопотамських, анатолійських, караманських, балканських (ст. 73-76). Крим (ст. 76). З якими народами межує турецька імперія? (ст. 76-77)⁷⁾.

¹⁾ Здається, що тут у Постеля є ремінісценції з записок «Мюльбахського студента» бл. 1433 р.

²⁾ Цей уступ дописано в Постеля пізніш, уже 1519 р.

³⁾ Цього уступа з Постеля, про «бегадурів» подав мій ученик М. Левченко в перекладі на українську мову в «Записках Істор.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук» кн. VII-VIII, ст. 445-448. Він там—за моїми вказівками—подав переклад й інших уступів з Постеля, що торкаються України й Московщини XVI в., між иншим і невольництва. Стаття його зветься: «Звістки про Східню Європу I-шої полов. XVI в. у француза Гільйома Постеля».

⁴⁾ Як відомо, Аяс-паша зробивсь у Сулеймана Пишного везіром з 1536 р., після скарання Ібрагіма-паші, а помер 1539 р.

⁵⁾ Тут-таки (III, 66) Постель при нагоді поясняє титул «челебі». Він його перекладає «gentil», «gentil-homme», і додає: «так кажуть про тих, котрі народилися од значного батька (d'un pere autorisé), а насмішкувато так кажуть про тих, котрі були за своїх молодих літ в тісних відносинах з володарем, тобто потайними фаворитами».

⁶⁾ Увага Г. Постеля: «Les Juifs qui'ont pratiqué par tout le monde, changent toutes monnoies et les font valloir a peu pres» (III, 69).

⁷⁾ «З півночи—московити, червоноруси (Russes rouges), валахи та гірські угри» (III, 76)

Закінчується книжка конспективним історичним нарисом:

Халіфи після Мохаммеда; їхні завоювання (ст. 77-78). Одсіч ім од Карла Мартеля (ст. 80). Хрестові походи (ст. 81). Татаря (ст. 81); татари над Чорним морем (ст. 82). Тамбурлан, або Тамерлан (ст. 82-83); Узун-Хасан і перські шахи (ст. 83). Отоман і його перші наступники (ст. 83-84); «Баязейтові» перемоги над необачними французами (ст. 84-85) і Тамберланова перемога над Баязейтом (ст. 85). Дальші володарі (ст. 85). Завоювання Мехеммеда II (ст. 85-86). Баязейт II і його син Селім (ст. 86-87). Теперішній султан Сулейман, повний могутности, людяности, справедливости й вірности, із грізним для християн розумним царевичем Мустафою, що має літ 23-24 (ст. 87-88).

Висновки з цілої книги (ст. 89-90).

Постель — з найцікавіших піонерів французького сходознавства XVI в. Але-ж було чимало й інших таких піонерів поруч нього, як от Ріше, що теж удавався, як і Постель, до короля Франциска († 1547):

7) **Christ. Richer**: *De rebus Turcicis ad Franciscum regem christianissimum libri quinque* (Пар. 1540). Порівн. нижче, № 12 (у Сансовіна).

8) Ще важніший — інший француз, з йоанітських лицарів, що довго жив при турецькому дворі, Ант. Жофруа (**Ant. Geuffroy**). Його «*Briefue description de la court du Grant-Turc et vng sommaire du regne des Othmans avec vng abregé de leurs folles superstitions*, Париж 1543 (з портретом Сулеймана Пишного) має 80 л., in 4° ¹⁾. Цю книжку переклали й на латинське (Базель 1564, 1573) ²⁾, а з латинського на німецьке (Базель 1578) ³⁾. Жофруа подає звістки не тільки про тодішнього «Grant-Turc-a» (Сулеймана Пишного), але й про давніших турецьких султанів.

9). Дуже мало використаний у орієнталістів — П'єр Белон дю Ман (**Pierre Belon du Mans**): «*Les Observations de plvsievs singlaritez et choses memorables trouuées en Grece, Asie, Iudée, Egypte, Arabie, et autres pays estranges rédigées en trois liures*», Париж 1555, л. л. XII + 212 in 4°. Всі ті краї, які названо в заголовку, це вкупі — велика тодішня Османська імперія Сулеймана Пишного. Як видно з присвяти (л. III) та з передмови (л. V і V об.), автор не філолог і не історик, але практик-медик, що його вираджено на схід дослідити на місці екзотичні рослини, тварини та мінерали, які придатні для ліків. Одбулося його подорожування, з іншими товаришами, між 1546-1549 рр. (л. V об.), тоб-то рівночасно з 2-ою подорожжю Г. Постеля, з яким Белон дю Ман може випадково й зустрічавсь. Зве він свою книгу «працею молодого віку», «*labeur d'aage encor iuuenil*» (л. IV); — і, справді, було йому тоді, як їздив він, мабуть літ 27-30 ⁴⁾. Розпадаються «*Observations*»

¹⁾ Ще 1542 р. оця книжка Жофруа побачила світ, але без авторового прізвища — анонімно. Трете видання вийшло вже 1646 р.

²⁾ Латинський заголовок: *Aulae Turcicae Othomannicique imperii descriptio—primum ab Antonio Geuffraeo gallice edita—in latinam linguam conversa per Wilhelmum Godelevaeum* (1564, 1573); in 8-vo.

³⁾ По-німецьки: *Hoffhaltung des Türckischen Keisers und Othomanischen Reichs Beschreibung—durch Anthonium Geuffreum beschrieben, verteutschet durch Nicolaum Höniger. Gedruckt zu Basel 1578; in-f.*

⁴⁾ На л. XII об. Белон дю-Ман подає свого портрета, і збоку зазначено, що людині 36 літ. Коли ця зазначка стосується до року видання книги (1555), то ясно, що 1546 року, виїздячи в подорож, дю-Ман мав 27 літ. Коли-ж зазначка рівночасна з датою присвяти, підписаної 1553 р. (л. IV), то дю-Ман, їдучи на схід, мав лиш 25 літ.

на 3 книжки, кожна—з окремим титульним листом, тільки-ж пагінація для всіх трьох книжок—спільна, безпереривна, і на л. VI-XII докладно зазначено, де що є в кожній книзі. Найбільше дю-Ман описує—серед своїх подорожніх вражіннів—географію та всі три царства природи тих країн великої турецької держави, яку він об'їхав; тільки третя частина, можна сказати—геть уся, трактує здебільша лиш про історію турецької релігії, тоб-то ісламу, і про турецький побут та звичаї.

Книжка перша (л.л. 1-74) оповідає про Середземні острови, залюднені греками (Крета, Лемнос) та про святую гору Атос, Македонію, Тракію і нарешті про Царгород. Подекуди в текст вставлено малюнки, або—як їх зве автор—«портрети» рослин, трав та звірів.

Книжка друга (л.л. 79-169) описує подорож з Царгорода через Трою та острови Архіпелага до Єгипту, країни пірамід, обелісків, сфінксів, іхнеомнів та крокодилів, а з Єгипта через Синай—до Єрусалима, повного святинь, та до вивших міст Палестини та до Сирії Дамаської та Алепської, а звідти через Тавр—до малоазійської Конії, щоб уже звідти повернути до Царгороду. І тут трапляються «портрети» рослин, звірів, гадюк та ще й «портрет» міста Олександрії (л. 92 об.), «портрет» гори Синай (л. 127), а часом іще «портрети» єгиптянок (л. 105 об., л. 106).

Книжка третя (л.л. 170-212) містить у собі: дев'ять розділів присвячених історії пророка Мохаммеда (л.л. 171-178). Далі розділ X—спостереження про мусульманський шлюб; XI-ий—про годування й обмивання немовлят, з підрозділом «La canelle des masles et femelles» (л. 179 об.)¹⁾. Безпосередньо після того йдуть три епізодичні розділи, присвячені турецьким вірменам та жидам (л. 180-183),—а тоді знов іде оповідання про родинний побут у турків-мусульман (л.л. 183-186). Видно, що де все записувалося день за днем, до щоденника. З такою самою щоденниковою логічною непослідовністю ведеться й увесь дальший виклад у дю-Мана: військові сили турецького султана (л.л. 186-188); дервіші (л. 188 об.—л. 189); льодовні (л. 189—л. 190); одяг, їжа (л.л. 190-192); обрізання (л. 192 об.—л. 193); невільвіки, евнухи, спосіб кастрування (л. 193-195); духовництво (л. 195-196). На л. 196 автор каже, що переживавши в М. Азії він і товариші попростували до Царгорода—і знов подає розділи: жіночий побут у харамах (л.л. 197-200); турецькі розваги (л. 200-л. 202).—Приїзд до первопрестольної турецької столиці Бруси (л. 203 об., л. 204).—Ремества в Туреччині (л. 204-205); музикальні інструменти, шахи, улюблені квітки (л. 206-л. 208 об.)—А закінчується все знов природничими спостереженнями—про звірів та рослини Анатолійського побережжя та Царгорода, куди подорожні нарешті повернулися.

10) Nicolas de **Nicolaï** Dauphinois (1517-1583), член посольства короля Франції Генриха II (1551): Les [quatre premiers livres des] navigations et peregrinations Orientales. Avec les figvres au natvrel tant d'hommes que de femmes selon la diuersité des nations, et de leur port, maintien et habitz. Lyon 1567 (ст. 181 in-folio і щось 55 таблиць з малюнками—типів та костюмів). Інші видання: Антверпен 1576, 1577, 1586; недобрый німецький переклад: Нюрнберг 15 2; Антверпен 1576 (із 61 таблицями). По італійськи: Антверпен 1576, Венеція 1580. По голандськи: Антверпен 1576. Автор взагалі подорожував чимало,—літ шіснацятєро (з 1542). Попереду він їздив по північній і західній Європі і заслужив за це посаду

¹⁾ Там на л. 179 об. дю-Ман з великою похвалою зазначає чистоту пелюшок у мусульманських немовлят і подає малюнки тих трубочок, через які мочаться немовлята, не занечисуючи ані своїх пелюшок, ані килимів на хатній підлозі.

королівського географа при Генриху II; але для нас має вагу лиш його довга подорож до Туреччини 1551 р., куди його вирядив Генрих II в сюїті французького посла д'Арамона.

В описі своїх подорожів Ніколяї попередю обмальовує побут і норони Алжира, Триполя, взагалі т. зв. Барбарійських володінь, далі пише про острів Хіос, де він побував їдучи до Царгорода, але найбільше спянється на турках та на інших народах Османської держави, головним чином греках. Це все — в перших трох книгах, і вони для нас найважніші, бо Ніколяї пише в них про те, що він своїми очима бачив.

З кінцем третьої книги Ніколяї оповідає про Персію і про Арабію — краї, яких він не бачив. Тут він користується звітками інших авторів — і стародавніх і новітніх. Так само позичає він чужі звітки для оповідання про вірмен і жидів.

Великий успіх своєї книги завдячує Мик. де Ніколяї тим малюнкам, які він сам-таки малював з натури. Це переважно типи (у відповідних ко-сгюмах) турецькі, грецькі, рідше слов'янські, жидівські, арабські; прим. є в Ніколяї гравюри — всякі яничари, їхні начальники, турецький кухар, дєрвіші (один — з газелею, чи, як підписує де-Ніколяї, «guidant un cerf»), купець-араб, купець-жид, купець-далматинець, багато всяких жіночих грецьких типів. В деяких примірниках де-Ніколяєвої праці-альбома бувають гравюри дуже старанно покольоровані; але в дальших передруках, при якихось інших європейських виданнях, що трактують про Туреччину, подаються з де-Ніколяєвого альбому вже лиш чорні гравюри, без фарб. Сюди належить додаток до II тома де-Віженєрового перекладу з Халконділи: «Histoire generale des Turcs—de Chalcondyle, p. Blaise de Vigenaire. De plus—les figures et descriptions, par Nicolaï, t. II, Париж 1662, in-folio. Цей додаток має 64 лл. ⁴⁾).

11-12. Італійські всезбірки історично-географічних звісток про Туреччину: Рамузіо 1550, Сансовіно 1561 і д.

11) Венетець Дж.-Б. Рамузіо (Giambattista Ramusio, нар. 1485, пом. 1557; венец. посол у Парижі, Швайцарії, Римі, секретар венец. Ради Десятьох): *Raccolta delle navigationi et viaggi; nelle quali con relatione fedelissima si descriuono tutti quei paesi che da già 300 anni sin' hora sono stati scoperti cosi di verso Levante et Ponente, come di verso Mezzo di, et Tramontana.* Венеція, т. I-1550 (друге видання 1554); т. II-1559; т. III-1566. Інші видання: 1563-1574; 1583-1613. Не в усіх виданнях кожен том однаково повний, і найкраще брати т. I вид. 1563, т. II вид. 1583, т. III вид. 1565 — з тим додатком, що вийшов 1606. Рамузієва всезбірка подорожей — одно з найцінніших видань XVI в. Із цієї шахти ще й досі доводиться дослідникам дуже багато черпати. Зібрано подорожі — не механічно, але з відповідними вступними статтями, де Рамузіо, учений географ-той та історик, подає цікаві уваги до кожної вміщеної в нього подорожи. Частенько для пізніших

⁴⁾ Саме з де-Віженєра (через цинкографічні міркування), а не безпосередньо з де-Ніколяєвого оригіналу, подав я образок «Marchant Juif» у своїй «Історії Туреччини», Київ, 1924, ст. 84.

поколінняв Рамузіїва всезбірка заміняла собою перводруки; з неї, а не з перводруків, робилися дальші передруки і переклади ¹⁾).

Для орієнталіста мають вагу тільки I і II т.т. «Rassolt»-и Дж. Рамузія.

В томі першім містяться подорожі в Африку, країну пресвітера Йоана (Regno del Prete Gianni), в Індію. Тут і картагенський подорожній Ганон в італійському перекладі, і Васко де-Гама кінця XV в., і Лодовіко Вартема 1502-1508 ²⁾, і класичний грек — Іамбол (за Діодором Сіцилійським), і Неарх—мореплавець Олександр Македонського, і Арріянів «Обїзд Червоного моря», і подорож до Індії Миколи Конті XV в. ³⁾, і той граф-венетець, що з Єгипта і з Суеса привезений був 1538 поїхати вкупі з флотою єгипетського папі до португальської Індії, щоб воюватися проти португальців. І баг. ин.

В томі другому: Марко Поло;—Гайтонова «Історія татар»;—Анджолеллове «Життя й діяння Узуна Хасана, шаха перського» (про його війну з султаном Мехеммедом II);—подорож одного купця до Персії 1507-1520 (автор виїхав з Алепа в північній Сирії і, вкупі з військом шаха-Ісмаїла, переїхав Малу Азію, Месопотамію й Вірменщину, а знав він мови турецьку, вірменську та арабську);—подорож Йосафата Барбаро до Тани 1436 та Амвросія Контаріні до Персії 1473;—лист Альберта Кампенського про Московію 1524 та запис розмов Павла Джовія з московським послом Димитрієм Герасимовим 1525;—Арріянів лист до імператора Гадріяна про Чорне море;—про норови черкесів—генуезця Джорджі Інтеріано ⁴⁾;—Герберштайн про Московію;—подорож Катеріно Дзено до Персії 1471-1474 та інших Дзенів на північ Європи;—подорож до Татарії 1247 черців-міноритів в посольстві од папи Інокентія IV (Плано Каріні);—опис Сарматії Олександра Гваньїні XVI в., та обох Сарматій Матвія з Міхова (краківського каноника XV-XVI в.).

Третій том у Рамузії містить безліч подорожей до новооткритої Америки, але в кінці єсть подорож і до Ост-Індії Чезаря де Федерічі, та подорож до Індії через Сирію, та голандська подорож до Китаю.

12) Франческо Татті Сансовіно (народ. 1521 р. в Римі, пом. 1586 у Венеції), історик Венеції та Австрії й усевітній історик-державознавець, що бере на увагу й державний лад і джерела прибутків кожної держави ⁵⁾—він туркам присвятив свої праці:

¹⁾ Прим. в «Библиотека иностранных писателей о России» (М. Калістратова та В. Семенова) і Барбаро, і Контаріні, і Альберт Кампенський—всі передруковані та перекладені на російське не з давніх оригіналів, а з Рамузії, «изъ знаменитаго собрания Рамузіо» (див. т. I, Спб. 1836, передмова до «Письма Алберта Кампензе», ст. 5).

²⁾ Цю видатну подорож римського патриція Лодовика Вартема вже був опублікував Sim. Grynæus у своїй збірці «Novus orbis regionum» (Вазель 1532, див. ст. 187-291; in-f.), але то лиш латинський переклад, а не італійський оригінал.

³⁾ Подорож Мик. Конті до Індії (поверн. 1444), яку ми знаємо через IV кв. «De varietate Fortunaе» Подджо Браччоліні, існувала в латинському друкованому виданні ще бл. 1492 р.; Рамузіо дає її по-італійськи, тільки-ж перекладає не з латини, ба з еспанського перекладу (Севілья 1518). Див. у Рамузії т. I, ст. 339.

⁴⁾ З Рамузії взяв оцю статтю про черкесів Клапрот і вмістив у першому томі своєї «Кавказької подорожі» 1807-1808, розд. XXVII.

⁵⁾ Див. Вреденъ: «Государствовѣдѣніе Сансовино и Всемирныя реляции Ботеро» (Спб. 1866). «Всемирныя реляции»—це Giov. Botero: Le relationi universali divise in quattro parti. Nella prima parte si contiene la descriptione dell' Europa, dell' Asia e dell' Africa... і т. д. Venetia 1599. 2-ге виправл. вид. 1602; і ин. (прим. Венеція 1640). Того самого Ботера вкупі з Гвідо де Вруеґс—латинська переробка: Mundus imperiorum... libri quatuor complectentes universale theatrum omnium regnorum et magnorum imperiorum totius universi (Кельн 1598), де ст. 65-147 містить звістки про Татарію, Китай, Сіам, Персію, Японію,

а) всезбірку *Historia universale dell'origine et imperio de' Turchi*, nella quale si contengono le leggi, gli uffici, i costumi e la militia di quella natione; con le vite de' principi Othomani. Венеція 1561; там само 1564, 1568, 1582 (505 ст. in 4°); 1600, 1654 (471 ст.).

б) *Gl' Annali Turcheschi*, ovvero vite de' principi della casa Othomana, ne' quali si descriuono tutte le guerre fatte dalla natione de' Turchi in diuerse prouincie del mondo. Венеція 1568 та 1573 (12 дл. + 224 ст.).

Для джерелознавства має вагу не тая Сансовінова праця («*Annali*»), де він виявив певну самостійність, обробляючи чужі звістки, а навпаки—важлива саме-іменно тая («*Historia universale*»), котра з'являється всезбіркою чужих звісток.

Ось що є в Сансовіновій всезбірці «*Historia universale dell'origine et imperio de' Turchi*» (Пагінації не подаватимем, бо вона в різних виданнях дуже не збігається):

Генуезець Менавіно (раб Баезіда II та Селіма I Грізного, що втік під час Чалдиранського бою 1514 р.): *I costumi de' Turchi* і т. д.—про турецьку релігію й державу, про запанування Селіма Грізного серед усобиць та про його війну проти шаха Ісмаїла 1514. Менавіно вже був друкований у Венеції 1548 та у Флоренції 1551; а після Сансовіна, вже в латинському перекладі, надрукував його й Лоніцер у своїй всезбірці (див. нижче, № 14).

Серб Барт. Джюрджевич: «Про норони турків»—це вищезгадувані вже записки бранця бл. 1541 (у нас № 5).

Луїджи Бассано із Зари (бл. 1540): *Informatione* (кардиналові Ніколо Рідольфї) про турецький побут.

Хведір Спандуг'ін (Кантакузин; народ. бл. 1450): а) *Vita di sach Ismael et Tamas, re di Persia*; б) *Commentari dell' origine de' principi Turchi* (що вже друкувалися у Флоренції 1532 та 1551).

Андреа Камбіні (чи Гамбіні, часів Селіма Грізного): Давніша історія турків (у тому числі—здобуття Царгороду 1453) і теперішнє становище. Це вже друкувалося у Флоренції 1537 (*Della origine de' Turchi*) і в Венеції 1541 (укупі з «*Commentario*» П. Джовіа та Скавдербеґовим життєписом)¹). Вкорочено зуть Гамбінієве писання: «*Cose Turchesche*».

Паоло Джовіо: *Informatione a Carlo Quinto Imperatore* (1531),—це те саме, що по-латині зветься «*Turcicarum rerum commentarius*» (друк., прим., у 3-ій частині Бібліяндрового латинського Корану, Базель 1543; у нас № 4).

Секретар Малатести, венеціанського полководця: Лист (*Lettera*) про війну венеціанців з Мехеммедом II.

Маріно Барлетіо (скутарійський ксьовдз XV-XVI в.): «Скутарійська облога» (1478-1479). Це переклад; а латинського оригінала надруковано у Клявзера 1556 (див. нижче, № 13) та в III томї Лоніцевої всезбірки (№ 14), що вийшла в світ пізніш.

Індію, царство пресвітера Йоана. Переклали Ботера й поляки: *Relacye powszechnie* і т. д.—*Ja pa Botera Venesiusza*, Краків 1609; 2-ге видання 1659. З цього 2-го краківського видання зроблено, в Москві 1681 р., білоруського переклада: «Театрумъ свѣта всего, на которомъ... народовъ, краевъ, мѣсть нѣцъи нравы, богатства и иныя признаки выставленныя, по влоску прежде Яномъ Ботеромъ Венесусомъ описанныя, а послѣ съ влоскаго на польскій языкъ... вѣрне вытолковано». Білоруський переклад залишився недрукований; про рукописи XVII та XVIII вв. див. у А. Соболевського: «Переводная литература Московской Руси», Спб. 1903, ст. 56-57 (=Сборн. Отдѣл. Русск. яз. и слов. Акад. Н., т. 74, № 1).

¹) В тих виданнях автор пишеться не Камбіні, а Гамбіні.

Анонім: Здобуття о-ва Негропонта (Евбеї, 1471)—те, що потім по-латині у Лоніцера № 14.

Паоло Джовіо: *De' fatti illustri di Selim, imperator de' Turchi.*

Яків Фонтано (*Pontano*), родоський лицар 1522: *Della guerra di Rhodi*—Сулеймана I Пишного війна проти родосців,—те, що по латині в Римі 1524 та у Клявзера 1556 та в I томі у Лоніцера.

Листи самовидців Леонарда Хіоського та руського митрополита Ісидора про те, як турки здобули Царгород 1453 (по лат. у Клявзера).

Христоф. Ріккеріо (*Richer*): *La presa di Castel Nuovo in Dalmatia* (1539) пор. під № 7.

Анонім про турків (1538).

Ант. Фр. Чірні (*Cirni Corso*): *L'impresa delle Gerbe, fatta dal catolico re Filippo* (1560).

П. Джент. ді-Вандоніо: *Impresa di Malta* (1565).

П. Контаріні: про війну Селіма II (за о. Кипр) з венеціанцями (1572).

A *Soldati et a Christiani che sono su l'armata della Serenissima Signoria di Venetia.*

Італійські переклади, які подав Сансовіно, не належать до найкращих. Прим., коли порівняти латинський текст Барлетієвої «Скутарійської облоги» (надрук. у Клявзера 1556 та у Лоніцера) з Сансовіновим італійським перекладом, то, окрім неточностей (часом дуже прикрих), ми знаходимо ще й чималі вкорочення. А іноді знов ми бачимо в Сансовіна власні вставки-інтерполяції.

13-15. Всезбірки німців: а) Клявзер при латин. перекладі Лаон. Халконділи 1556; б) Лоніцер, 1578; в) «Туркогредія» Крузе 1584.

13) Дуже допоміжна — Клявзерова всезбірка 1556 при його латинському перекладі турецької історії Лаоніка Халконділи: *Laonici Chalcondylae Atheniensis de origine et rebus gestis Turcorum libri decem, nuper a graeco in latinum conuersi: Conrado Clausero Tigurino interprete, Basely 1556, ст. 22 (praefatio)+646 in fol.*

Латинський Клявзерів переклад з грека Халконділи XV в. міститься тут на ст. 1-180. Далі йде збірка всяких інших джерел:

Ст. 181-220. Попереду—на однакову тему під заголовком: «*De origine Turcarum*»—Звідки турки взялися [і дальша їхня початкова історія]—а) Теодор Газа († 1475; ст. 181-183; це переклад з грецького); б) венеціанець Джованні Батіста Ігнатій (ст. 183-185); в) Микола Сагундіно, євбейський єпископ XV в. (ст. 186-190); г) *Ioannes Ramus* (ст. 191-217, кінчаючи Сулейманом Пишним); д) *Andreas a Lacina Secobiensis* (ст. 217-220, кінчаючи Сулейманом Пишним).

Ст. 220-235. Хроніка про турків Вольфганга Дрекслера, до 1550 р. [Ця хроніка зробилася дуже популярною. З доповненнями Іо. Розіна вона вийшла в Ляйпцігу 1594. А в XVIII столітті вийшла вона і в російському перекладі: «Турецької и сарацанської лѣтописець Волфганга Дрекслера», М. 1788¹⁾].

¹⁾ Точний заголовок російського видання: «Турецької и Сарацанської лѣтописець Волфганга Дрекслера. Исправленный и умноженный Георгіємъ Фабриціємъ Хемницкимъ, съ прибавленіємъ Іоанна Розіна. Перевель съ латинскаго языка студ. Иванъ Богомоловъ. Съ указаго дозволенія. Въ Москвѣ, въ типогр. при театрѣ у Хр. Клаудія, 1788 года». Тут на ст. I—XXXII міститься загальний вступ «О происхожденіи турокъ и о турецькихъ императорахъ», а самий «Лѣтописець»—це ст. 1-294, причому ст. 1-36 зветься «Сарацанское царство» (події 596-1291 pp), а ст. 37-294 то «Турецкое царство» (од 1300 до 1592 pp.). In 8-vo.

- Ст. 235-248. Petrus Peronidius Pragensis: Тамерланів життєпис.
 Ст. 249-312. Каллімах: Варнинська катастрофа 1444 р.
 Ст. 313-327. Леонард Хіоський: Завоювання Царгорода 1453 р.
 Ст. 327-332. Ісидір, б. митрополит московський — про те саме.
 Ст. 332-340. Сабелліко: Турки на р. Ізонцо під Венецією, 1477-1478.
 Ст. 341-368. Кориолан Чепіоне: Діяння венец. адмірала Моченіго проти турків Мехеммеда II (було своєчасне видання в Венеції 1477).
 Ст. 369-382. Бернард Брайденбах: Як Мехеммед II облягав Родос.
 Ст. 382-440. Маріно Барлетіо: Як Мехеммед II завоював Скутарі.
 Ст. 441-444. Henricus Reñas: Лист про турецько-перську війну 1514 р.
 Ст. 444-501. Яків Фонтан: Про Родоську війну Сулеймана Пишного.
 Ст. 502-532. Melchiorus Soiterus: Сулейманова війна в Угорщині.
 Ст. 532-546. Aloysius Armerius: Боротьба імператора Карла V за Голету та Тунис 1535 р.
 Ст. 547-589. Ioannes Etrobius: Туниська війна Карла V 1535 р.
 Ст. 590-594. Іоан Кріст, герцог Егейський: Як турки завоювали о. Наксос 1537 р.
 Ст. 595-604. Микола Віллоганьон: Війна Карла V в Африці.
 Ст. 604-628. Іо. Март. Стелла: Турецькі успіхи в Угорщині 1543 sqq.
 Ст. 618-646. Стелла: Турецькі успіхи в півн. Африці коло Туниса, або «De Aphrodisio capto».

14) Филип Лоніцер (Phil. Lonicerus, нім. всесвітній історик, пом. 1599): всезбірка *Chroniconum Turcorum, in quibus Turcorum origo, principes, imperatores, bella... et caetera huc pertinentia, continuo ordine et perspicua breuitate exponuntur...* (tomi tres). Omnia nunc primum bona fide collecta, sermoneque latina exposita a Philippo Lonicero, Франкфурт на Майні 1578; та 1584; т. I—ст. XVI + 435 + покажчик 12 ст., in-8°, петитом; тт. II-III—значно менші.

Зміст I т. такий¹⁾:

Посвята од видавця (ст. I-XIII нумер.) та зміст (ст. XIV). Передмова од Ф. Лоніцера (ст. 1-3) та його-ж таки історія турків аж до Селіма II. Починає він з історії Мохаммеда та халіфів (ст. 1-9), коротко переходить історію сельджуків та хрестових походів (ст. 9-16), і допіро тоді викладає османську історію аж до своїх часів (до ст. 74).

Про військовий лад у турків—теж Лоніцер (ст. 74-80; тут і про мову, вживану при дворі султанів).

Ант. Менавіно (генуезець, що був у турецькому полоні за Баєзіда II та Селіма I Грізного): *De mahometanis Turcorum legibus, religione, vita* (ст. 81-190) в латинському Лоніцеровому перекладі з італійської мови (порівн. у нас № 12). Менавіно докладно оповідає про мусульманську віру та про духовний побут (ст. 81-124), обмальовує щоденне турецьке життя, як простих людей, так і султанів (ст. 124-160), при чому иноді покликається на Барт. Джорджевича (ст. 156-157), коротко обмальовує адміністрацію провінціальну (ст. 160-162), докладно оповідає про усобиці поміж османськими султанами (ст. 164-186) і кінчає нарисом війни поміж султаном Селімом I Грізним та шахом Ісмаїлом Сефевідом, коли в Чалдиранськьм бою (1514) Менавінові пощастило втікти з турецького полону (ст. 186-190).

Бургундець Микола Моффанський: *Soltani Solymanni horrendum facinus in prorgium filium 1553* (ст. 191-203)—компілятивне оповідання про те, як султанша-українка Роксолана підбила Сулеймана Пишного вбити свого старшого сина (пор. у нас під № 5).

¹⁾ Ідемо за виданням 1584 року, яке в нас під руками.

Барт. Джурджевич (хорват-бранець бл. 1541): *De rebus Turcicis* (ст. 204-219). Тут видруковано не цілий трактат Барт. Джорджевича (описаний у нас під № 5), а лиш пророцтво про турецьку загибель (ст. 204-209), про долю бранців (ст. 209-215), та про становище християн, підданих туркам (ст. 215-219).

Каллімах: загибель короля Владислава Варненчика 1444 (ст. 219-315; те, що й у Клявзера).

Сп. Леонард Хіоський: лист самовидця до папи римського про те, як християни загубили Царгород 1453 (ст. 315-336). Пор. у нас № 12 (Сансовіно) та № 13 (Клявзер).

Анонімне оповідання про завоювання о-ва Евбеї = Негропонта 1471 (ст. 336-339). Пор. у нас під № 13 (у Сансовіно).

Сабелліко: Турки під Венецією на річці Ізонцо (ст. 339-349) Пор. у нас № 13.

Як. Фонтан: *De bello Rhodio* — в поч. панування султана Сулеймана Пишного (ст. 349-435). Пор. у нас під № 13 (Клявзер).

Зміст т. II:

Передмова (ст. I—XVI).

Піетро Контаріні: недавня війна Венеції проти султана Селіма II (ст. 1-109). Див. в нас під № 12 (Сансовіно).

Мельхіор Суатер: Військові дії Сулеймана Пишного в Угорщині (ст. 109-153). Див. в нас № 13 (Клявзер).

Герцог Джов. Кріспі: лист до папи римського про те, як турки здобули о-в Наксос (ст. 153-160). Див. в нас під № 13 (Клявзер).

Джов. Март. Стелла: Турецькі успіхи в Угорщині 1543 і далі (ст. 161-208). Пор. у нас під № 13 (Клявзер).

Що до III тома, то Лоніцер його присвятив історії Скандербега (Георгія Кастріота), тобто переважно писанням М. Барлетія.

15) Mart. **Crusius** [1526-1607]: *Turcograeciae libri octo—quibus Graecorum status sub imperio Turcico describitur* (Базель 1584). Крузе (чи з латинська Crusius) мав у Тюбінгені (з 1559) катедру мови класичної-грецької, але zarazом віддавсь і студіям мови та історії новогрецької, — і отая праця «*Turcograecia*» — найкращий вислід його новогрецьких чи «туркогрецьких» інтересів. Це збірка окремих статей та листів, які в своїй сумі виразно перед нами обмальовують громадське та церковне становище греків XIV, XV, та XVI вв. Всі ті писання — грецькі, але Крузе до всього подавав латинський переклад. Попереду вміщено тут те, що для нашої мети й має найбільшу вагу: «Історія Царгороду» 1391-1578, з окремим розділом-посланням про те, як турки здобули Царгород — Теодосія Зігомали XVI в.¹⁾ Ця частина викликала чималий інтерес у тюркологів. От, Гаммер зреконструував промову патріярха Геннадія до Мехеммеда II, наведену по турецьки, але буквами грецькими — зробив це Гаммер в *Fundgruben des Orients*, т. I (1809), ст. 461²⁾. Перекладала Зігомалу з Крузія і стара Московщина. Відома, прим., «Исторія политическая Константинопольская, отъ Θεодора Зигомала историка греческаго исписанная, въ книзѣ же нарицаемой Туркогреція гречески и латински тупомъ издан-

¹⁾ Зігомала для історії царгородського завоювання попросту переписав оповідання Матвія Камаріоти: «Сумна повість про те, як турки здобули Царгород». Камаріота був сином православного священика, що загинув підчас царгородської катастрофи 1453, а сам він був доволі відомим філософом-ритором.

²⁾ Див: децо і в II томі *Fundgruben*.

ная», що ми її знаходимо і в окремих збірниках, і в доповненому московському (кінця XVII в.) перекладі «Хронографа» грецького митрополита Доротея (друк. грецькою мовою в Венеції 1630, і ин.). Там, при московському перекладі того хронографа, заголовок—такий: «Исторія гражданская о плѣненіи Константинополя, писанная отъ Мартина Крусія, сирѣчь отъ книги Туркогреції, начинающаяся отъ шестытысячнаго девятьсотого дѣта отъ Адама, отъ Христа же 1392, и кончающаяся даже до' днесь»¹⁾. Взагалі Крузієва «Turcograecia» мала в Європі широкий розголос²⁾.— Інша Крузієва книга: «Germano-graeciae libri VI» (Базель 1585) далеко не здобула свого часу такої слави, як «Туркогреція». Значно більшу вагу має Крузієве видання — в латинській мові — Швайґерової подорожі: *Hodoeporicon sive Itinerarium D. Salomonis Sweigheri Sultzensis qui Constantinopoli in aula legati imperatoris Romani ecclesiasta fuit et è Thracia in Egipto, Palestina, Arabiâ, atque Syriâ peregrinatus est* (1586)³⁾.

17-20 Дипломатичне листування європейських держав XVI в. Венецькі *Relazioni*, вид. Альбері; *Diarii* Маріна Санута; франц. *Négociations*, вид. Шарієр; австр. *Urkunden*, вид. Гевай; всезбірка всіх європ. трактатів з Портою, вид. де-Теста.

Як уже міг бачити читач з попередніх сторінок, ми до нашого перегляду джерел XVI в. вносимо тільки друкovanі видання, та й то лиш загальнішого характеру. Спинятися на окремих брошурах, памфлетах або й більших книжках XVI в., що торкаються Туреччини не в цілому, а лиш у якихсь поодиноких політичних чи історичних моментах—тут нам не місце й незмога. А тим паче важко було-б згадувати саме отут, себто у вступному огляді, ті незліченні канцелярські ділові документи, що цілими горами переховуються в рукописних європейських архівах Венеції, Парижа, Відня, Мадрида, Рагузи, Нюрнберга, Мюнхена та ин. Про них треба буде згадувати і треба буде бібліографічно їх зазначити, не загальний і ширший бібліографічний огляд подаючи, а вже про той чи інший історичний момент оповідаючи. А отут ми зробимо виняток лиш для тих систематично згуртованих і потім надрукованих листів та донесеннів, які посилалися європейськими послами та дипломатами XVI в. з Царгороду до своїх держав. Надруковано їх, очевидно, не в XVI в., бо тоді таке листування (як державна тайна) хоронилося в великому секреті,—опубліковано їх друком уже аж у XIX в.

17). Венецьке листування ми маємо у друкovanій збірці: *Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato raccolte, annotate ed edite da Eugenio Albéri*, т. III (= сер. 3, т. I), Флор. 1840; т. VI (= сер. 3, т. II), Флор. 1844;

¹⁾ Див. про це А. Соболевського: «Переводная литература Московской Руси XIV-XVII вв.» СПб. 1903, ст. 359-360 (в 74 томі «Сборника Отдѣл. Русск. яз. и слов. Акад. Наукъ»).

²⁾ Новітній передрук з Крузієвої «Туркогреції» ми маємо в відомій паризькій серії Міня: *Patrologia Graeca*, т. CLXI (Див. ще й т. CLX, ст. 1059: *Mathaei Samariotae narratio lamentabilis*).

³⁾ № 16. Німецький текст Швайґера вийшов у світ значно пізніш — S. Schweigger: *Reiss-Beschreibung*, Нюрнберг 1664. Записки С. Швайґера дуже змістовні та й багато дають для обмальовання турецького побуту XVI в.

т. IX (=сер. 3, т. III), Флор. 1855. Згадані три томи з цієї Альберієвої всезбірки (вони зуться «серія третя») присвячено донесенням спеціально з Туреччини, часами з оглядом і на Персію. Хронологічно найстаріші реляції треба у Альбері шукати в 1-й половині т. IX-го, починаючи з відчиту Андрія Грітті в Сенаті 1503, де Грітті дає влучний опис двора Баезіда II Святого з видатними його сановниками; по Гріттієвій реляції йдуть у 1-й полов. IX-го тома посольські інформації про часи Селіма I Грізного та його сина Сулеймана I Пишного, переважно початкових літ Сулейманового панування (запан. 1520). А котрі реляції торкаються пізніших часів Сулейманового султанування (почин. з 1534) та Сулейманових наступників до 1592, ті вмістив Альбері в III та VI т.т.; доповнення-ж до них—треба шукати в IX т., тільки вже в 2-ій його половині: там надруковано посольські донесення з Царгороду часів Мюрада III, починаючи з 1583 р. і кінчаючи 1594 р. Зрештою й по інших томах цього видання, де Альбері вмістив ті посольські донесення, що їх писали венецькі послы вже не з Царгороду, а перебуваючи при дворах європейських, теж можна натрапити цікаві дані про Туреччину. Всі, котрі Альбері подав, реляції чи донесення венецьких послів—це, правду кажучи, дуже старанні, добре продумані розвідки, а не повсякденне листування про біжучі справи. Деякі з них—то солідні трактати про Туреччину, про її побут, її обставини політичні, економічні; а взагалі й усі інші, коротші, визначаються своєю змістовністю і точністю;—вони докладні, одначе без зайвої балаканини.—Єсть і продовження цього Альберієвого видання, але то вже для історії XVII в.: Barozzi e Berchet—Relazioni degli ambasciatori e baili Veneti a Costantinopoli, 2 ч., Venezia 1873. Ч. I, 1602-1640 pp. (ст. 1-434). Ч. II, теж 1602-1684 (ст. 1-355).

18). Деякі з тих старших венецьких реляцій, що опублікував Альбері в своїй збірці, друкував він не безпосередньо з первописів, а з тих копій, часом укорочених, що заховав для нас у велетенській венецькій хроніці чи «Діяріях» Маріно Сануто XVI в. Автор був син венецького сенатора і сам сенатор, член «Венецької Академії» (т. зв. 1-ої), народ. у Венеції 1466, пом. 1535. У своїй збірці, яка становить собою 58 рукописних тт. in-folio, Сануто призбирав протягом 39 літ (1495—1534) всі посольські донесення, консульські декрети, дипломатичні трактати і інші цікаві венецькі документи. Ці надзвичайно цінні Санутові «Діярії» не були надруковані ані в XVI віці, ані довго ще пізніш, геть аж до наших часів. І тільки на межі XIX і XX вв. вийшло нарешті в світ друковане видання—Marino Sanuto: Diarii (1496-1533), pubbl. per cura di F. Stefani, R. Fulin, M. Barozzi, G. Berchet, M. Allegri, con prefazione di G. Berchet, 59 тт. in 4-о, 1879-1902. Звичайно, що тут зібрано документи дипломатичних Венеції зносин не тільки з Портою, ба й з усіма європейськими дворами.

19). Французьке дипломатичне східне листування XVI в. в тім числі і з Царгороду, маємо ми в збірці Е. Шарієра: Négociations de la France dans le Levant ou correspondances, mémoires, actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople et des ambassadeurs, envoyés ou résidents à divers titres à Venise, Raguse, Rome, Malte et Jérusalem, en Turquie, Perse, Géorgie, Crimée, Syrie, Egypte etc. et dans les états de Tunis, d'Al-

ger et de Maroc, publié pour la première fois, 4 тт. in 4°, Пар. 1848-1860 (разом бл. 3300 ст.). В перших трьох томах (Пар. 1848-1853) містяться листи і депеші французьких дипломатів од часів короля Франциска I до Генриха III (1515-1580). Т. IV, що вийшов пізніш (1860), подає нам французьке листування останніх 20 літ XVI в. та поч. XVII в. Французькі дипломатичні документи та депеші різко одрізняються од венецьких. Це зовсім не ті зразкові трактати-реляції загальнішого характеру, які являються типовими для дипломатичних послів венецьких. Французька кореспонденція—то документи переважно біжучого моменту, цікаві картинки-ескізи, що з гальською спостережливістю, жвавістю та дотепністю освітлюють щоденні події, іноді замість діловитости переходячи і в *causerie*.

20). Німецькі дипломатичні відносини з Портою ілюструє, принаймні для частини XVI в., збірка Антона Гевая: *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Östreich, Ungarn und der Pforte im 16 und 17 Jahrhunderte aus den Wiener Bibliotheken und Archiven herausgegeben von Anton von Gevay*, Відень 1838 і д. Тут між іншим видано цікаві листи австрійських послів з Царгороду: Гоберданца, Юришича, Єроніма Задарського, Барзиці, Ласького, Герберштайна і ин.

21). Нарешті в цій самій рубриці ми зазначимо всезбірку де-Тести (*de Testa*): *Recueil des traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères depuis le 1-er traité conclu en 1536 entre Suleyman I-er et François I-er jusqu'à nos jours*. Це велике видання, здається, ще й досі не скінчене (останній том, який я мав у руках, це був XI-ий, 1911). Документи тут друкуються не мішма для всіх європейських держав, а навпаки—кожній окремій європейській державі присвячуються окремі томи. Для XVI в. мають вагу, очевидячки, лиш початкові номери кожної колекції.

22-27. Историчні писання про турків у дипломатів-політиків Німеччини кінця XVI в.:

- а) Бузбек 1554-1563; б) Буасардові портрети, збір. бл. 1563; в) чех Вратислав 1591; г) антитурецька збірка Дав. Хитрея 1595 р.; д) Рейснер 1598.

22) А. Г. Бузбек [1522-1592]: *Augerii Gislenii Busbequii d. Legationis Turcicae epistolae IV (1554-1562); quarum priores duae ante aliquot annos in lucem prodierunt sub nomine «Itinerum Constantinopolitani et Amasiani»¹⁾. Eiusdem de re militari contra Turcam instituenda consilium*. Париж 1589. В 2-му виданні (Антверпен 1595) додано ще невеличкий опис того посольства, що 1562 р. вирядив султан Сулейман Пишний до імператора Фердинанда. Турецький посол, поляк з роду, проголосив свою промову перед імператором у Франкфурті мовою слов'янською,— і Бузбек дав її переклад (він знав семеро мов, і по-слов'янськи теж умів); подав Бузбек теж переклад вірчої грамоти того турецького посла. Дальші видання: Ганав 1605; Мюнхен 1620 (541 ст. in 12°); Ганав 1629 (ст. 367 малої вісімки); ельзевірне видання геть-усіх Бузбекових писаннів: «A. G. Bus-

¹⁾ Цей заголовок втякає на той факт, що сім тому літ перші два Бузбекові «листи» самовільно надрукував, без авторового дозволу, Люд. Карріон — під титулом: «Itinera Constantinopolitanum et Amasianum et de re militari contra Turcas instituenda consilium» (Антверпен 1582).

bequii Omnia quae exstant» (Лейден 1633; ст. 598 in 24°)¹⁾, таке саме вид. 1660 (того самого року передрук. і в Оксфорді). Потім відомі видання «Епістол»: Ляйпціг 1688, Базель 1740. Німецький переклад—Франкфурт 1596; по французьки: Париж 1646.—Фландрієць Бузбек, дуже освічена й талановита людина, був дипломатом німецького імператора Фердинанда та його наступників, і оті чотири дуже змістовні «Епістоли» виникли як результат його восьмилітнього при дворі турецького султана перебування в характері посла од імператора Фердинанда.

23) **Ж. Ж. Буасар**[д][1528-1602]: *Vitae et icones Sultanorum Turcicorum, principum Persarum aliorumque illustrium heroum heroinarumque, ab Osmane usque ad Mahometem III* ²⁾. Ad vivum ex antiquis metallis effictae, primum ex Constantinopoli D. Imp. Ferdinando [† 1564] oblatae, nunc descriptae et tetraschichis succinctis illustratae a Ja. Jac. Boissardo Vesuntino. Omnia recens in aes artificiose incisa et demum foras data per Theodorum de Bry Leod. civem. Франкфурт на Майні 1596, ст. X + 361, in 4-to.—Буасар, латинський поет XVI в. і zarazом художник-археолог, зроду був француз із Безансона (Boissardus Vesuntinus) та через свій художній нахил до циганського життя ще замолоду почав тинятися по світах, а пізніш не міг жити на батьківщині ще й через те, що пристав до гугенотів. Довгенько жив Буасар в Італії, жив і в турецько-підданій Греччині—на островах Архіпелага, побував і в Царгороді і вивіз ізвідти до Німеччини всякі антикварні колекції, в тому числі збірку султанських та інших турецьких портретів (icones). Він їх—як видно з вищенаведеного заголовка—підніс був імператорові Фердинандові (пом. 1564), що в його державі Буасард оттоді найбільше й перебував (переважно жив Буасард у Меці, там і помер). В якій мірі ті *Icones* відповідають реальній дійсності, сказати важко. Прим., портрет еміра-Османа, основника османської династії, є явна фікція, як не Буасардова, то тих людей, од кого Буасар дістав того портрета; адже напевне ніхто ніколи не малював Османової парсуни. Та й портрет пізнішого султана Мехеммеда II Завойовника має в Буасардовій колекції хіба далеку схожість із тим образом, що намалював з натури для самого Мехеммеда II талановитий італійський маляр Джентіле Белліні ³⁾. Найближчі до живих оригіналів були, очевиднож, ті нумери з Буасардової збірки, які малювали сучасних Буасардові живих людей XVI в. До портретів подавав Буасар і життєписи, часом коротенькі, часом довші. Джерелом для цього був Буасарові почасти П. Джовіо (диви передмову до «*Vitae et icones*» ст. IV); почасти став за джерело «той турецький літопис, [= кадия Джемалія XVI в.], що його привіз із Царгороду до Відня імпе-

¹⁾ На стор. 8-11 цього ельзевірного видання 1633 міститься Бузбеків життєпис.

²⁾ В первописи надруковано (чи, точніш, вигравірувано): «usque ad Mahometem II» (не III). Тільки-ж це явна помилка, що зробив її ритівник (де-Брі). Бо сам Буасар у кінці книжки (ст. 356) зовсім точно зазначає, що доводить свою працю до 1595 р., коли помер Мюрад III, «*Muchemete-filio Imperii successore relicto*». А цей Мюрад III *filius* і був Мехеммед III-ій.

³⁾ Фототипічну репродукцію з Беллінієвого портрета Мехеммеда II можна знайти прим. у розвідці L. Th u a s n e: *Gentile Bellini et sultan Mohammed II*, Париж 1888

раторові Фердинандові Геронім Бек, а переклав на німецьку мову І. Годье, потім під заголовком *Annales Turcici — I. Левенклав* (*Icones* ст. 1)¹⁾. Але безперечно—і це ми далі побачим—були в Буасара ще інші європейські джерела.

Зміст Буасардових «*Vitae et icones*» такий:

Передмова (ст. III-X).

Деякі вступи слів (ст. 1-3).

Життєписи з портретами: Осман (ст. 4-8);—Баезід Йилдирим (ст. 10-14);—Сулейман Баезідович (ст. 16-18);—Муса, його брат (ст. 20-22);—Мехеммед I (ст. 24-26);—Мюрад II (ст. 28-38);—Мехеммед II Завойовник (ст. 40-46);—Баезід II (ст. 48-62);—Скандербег (ст. 71-77+71-72)²⁾;—Скандербегова жінка Donice (ст. 74-76);—Скандербегів небіж Ameses Castriota (ст. 78-82);—албанець Tanusas Thorpius (ст. 84-86); албанець Mosachus Golemius (ст. 98-99+93-92);—Торлак-дервіш (ст. 94-99)³⁾;—кизилбаш Teckel Scachoculis (ст. 100-105),—що його живого спалив шах-Ісмаїл⁴⁾;—Ismael Sophi, Persarum rex (ст. 102-114);—Мустафа-паша (ст. 116-120),—що ганебно загинув од Селіма I;—Сінан-паша, теж Селімових часів (ст. 122-126);—Селім I Грізний (ст. 129-139);—єгипетський султан Кансу Гаврій (ст. 140-145);—його наступник Туманбей (ст. 147-151);—каїрський суддя Orchamus Gobaeus (ст. 152-154);—його жінка Salomabe (ст. 156-157).

Без усяких портретів подається стаття «*Mameluci*» (ст. 158-163). А далі знов ідуть життєписи з портретами:

Юнус-паша (ст. 164-168), часів Селіма Грізного;—його дружина Манто (ст. 170-171);—Сулейман Пишний (ст. 172-202);—Сулейманова жінка Росса чи Роксолана (ст. 204-209)⁵⁾;—Ібрагім-паша, Сулейманів везір (ст. 210-216);—адмірал Хасан-бей—александрієць (ст. 218-222);—його жінка Tamira (ст. 224-226);—Давид, цар Абесинський (ст. 228-233);—Сінан-Чофут (*hoc est Judaeus*) (ст. 234-240);—Сулейман-паша, часів султана Сулеймана Пишого (ст. 242-247);—Лютфі-паша, великий везір (ст. 248-252);—адмірал Урудж Барбароса (ст. 254-258);—його брат Хейреддін Барбароса (ст. 260-270);—Mule Assam, rex Tuneti (ст. 272-281);—його дядько Dorgax Alarbaeus, cognomento Abusaidas (ст. 282-286);—Абусайдова жінка Cleone, quae et Calyne vocabatur (ст. 288-293);—перський шах Tammas Sophi (ст. 294-300)⁶⁾;—його жінка Corasi, sive ut alii volunt Martha (ст. 302-304);—Тагмаспів вельможа Ulamas Begus (ст. 306-312);—Olyndus Arabs natione ex Adene (ст. 314-317), часів Сулеймана Пишого та шаха-Тагмаспа;—його жінка Medabe (ст. 318-319);—султан Селім II, Роксоланин син (ст. 320-329);—Мустафа-паша, навчитель Селіма II (ст. 330-337);—Мюрад III (ст. 338-350+353-356).

Алфаветний показчик (= ст. 357-361, не пагіновані).

24-25. Аптекар-німець Фридр. Зайдель: «Записки» (1591-1595), та чех Вацлав Вратислав з Митровиць (1576-1635): «*Přihody*» (1591-1595), писані 1599 р. І Зайдель і молодесенький чех Вратислав належали до чималого посольського гуртку барона Фр. фон-Креквіца (теж чеха зроду), що виряжено було з Відня 1591 р. од імператора Рудольфа II до Царгороду для

¹⁾ Про епохальні Левенклавові писання мова у нас нижче, під № 28.

²⁾ Пагінація в Буасардовій книзі дуже недбала: однаковими цифрами нераз пагінуються неоднакові сторінки, і навпаки—в суцільному, ніде неперерваному тексті трапляється перерване пагінювання.

³⁾ В зменшеному вигляді я передрукував малюнок «Торлак» у своїй «Історії Туреччини», К. 1924, ст. 32.

⁴⁾ «*ut auctor est Spanduginus*» (ст. 105).

⁵⁾ І Сулеймана Пишого, і українки Роксолани портрети передрукував я в «Історії Туреччини», К. 1924, ст. 133 та ст. 187.

⁶⁾ Буасар відмінює Тагмаспове ім'я так, що род. звучить *Tammas*, а знахідний—*Tammat*.

пересправ про Угорщину. Цікаво, що, не встигло імперське посольство в'їхати до Туреччини, як один з членів перейшов на турецьку віру, а незабаром потурчивсь і другий з посольського гуртку, та й то гофмайстер ¹⁾. Коли-ж поміж Туреччиною та імператором спалахнула війна (1593), тоді турки посадили посла фон-Креквіца в Замок на Сім веж, а його скіту повернули в невольників на галерах чи де-інде, і тільки 1595 р. посольство було одзволено та й вїїхало на батьківщину. І отож ми од цього посольства маємо:

а) записки посольського аптекаря Фридр. Зайделя (Fr. Seidel): *Denkwürdige Gesandtschaft an die Ottomannische Pforte* (є друков. видання Görlitz 1711). Зайделеві записки мають вагу не тільки для історії самого посольства (бо Зайдель, через свою медичну професію, був трохи ближчий до посла фон-Креквіца, ніж інші члени посольства), мають вони й ширшу багу—для історії самої Туреччини. Зайдель був людина інтелігентна й спостережлива. Кажучи про турецький побут, він спиняється не тільки на поверхових дрібницях, які сами видаються в очі кожному чужоземцеві, ба зазирає і в економічний побут тодішньої Туреччини, говорить про державні фінансові заходи. З об'єктивністю може Зайдель і похвалити те, що вважає за путяще, приміром, великий порядок і добрий лад у турецькому війську, а до того він заразом робить дуже невигідні паралелі з грабіжницькою поведінкою та сваволею вояків європейських (ст. 90).

б) Друге писання, яке ми од того посольства маємо, то згадані «*Príhody V. Vratislava* і т. д.», що теж викликають до себе й загальніший інтерес, як дуже цікава картина внутрішнього побуту Туреччини XVI в. з підданими їй країнами. Друком вийшли «*Príhody*» тільки в XVIII в. (Прага 1777, вид. Пельцель); пізніші видання—1807, 1855; 4-те вид. 1875, а найкраще—1906). Для Росії спопуляризував Вратислава зроблений підчас російсько-турецької війни 1877-1878 року переклад К. По б ѣ д о н о с ц е в а: «Приключенія чешскаго дворянина Вратислава въ Константинополѣ въ тяжелой неволѣ у турокъ, съ австрійскимъ посольствомъ въ 1591 г.»; 1-ше вид. Спб. 1877; нове вид., Москва 1904. Був, очевидячки, переклад старий англійський, бо з нього—німецький: *Des Freyherrn von Wratislav: Merkwürdige Gesandtschaftsreise von Wien nach Constantinopel, so gut als aus dem englischen übersetzt* (Ляйпц. 1786); новий англійський—Лонд. 1862 (перекладач—Вратислав, очевидячки, авторів нащадок) ²⁾.

Ми подамо зміст «*Приключеній Вратислава*» за російським перекладом К. Победоносцева, Спб. 1877 (in 16-о).

Ст. I-XX. Отъ издателя.

Ст. 1-56. Книга I—Подорож цісарського посольства з Відня через турецьку Угорщину, Сербію та Болгарію і приїзд до Царгороду.—Тут позначені сторінки:

¹⁾ Це все ми знаємо з записок і Зайделя і Вратислава.

²⁾ Ширше про Вратислава, про якого пишуть усі нариси історії чеського письменства, див. ще й у П. Матковича: *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI vjeka* (Загреб 1897) в 130 т. «*Rad*» (юго-слов. Акад.), де взагалі є цікаві вказівки і про інших вольних чи невольних подорожніх, що одвідали тоді балканську Туреччину.

Про виховання яничарів (ст. 4-6). Турецькі лазні й турецька охайність (ст. 12-15). Каравансараї та імарети (ст. 29-32; пор. кн. II, ст. 74) Турецька побожність, «якою ці погани перевищують нас-християн» (ст. 33-34). Любов турків до квіток (ст. 45). Страшенне турецьке хабарництво; гроші—єдиний талісман (ст. 46-47).

Ст. 57-118, кн. II—Перебування цісарського посольства в Царгороді. Цікавіші сторінки:

Турецькі паші—з християн-рене атів; життєписи деяких (ст. 57-61). Приняття посольства в дивані та у султана (ст. 62-70). Турецька побожність і забобонність (ст. 76-77; ст. 83-85); побожне годування котів, собак, ворон, риб (ст. 81-82). Аتماйдан; кінні та інші заваби (ст. 76-80). Пілігрими часом сами себе сліплять, щоб нічого вже не бачити після Меkki, «де поховано тіло їхнього розпутного пророка» (ст. 83-84). Галатська башта—політична тюрма (ст. 89-91). Шлюб і весілля (ст. 85-86; ст. 94-97). Історія вже засватаної дівчини-грекині, як її присилував вийти за нього, а не за християнина-жениха, старший султанський чауш (ст. 91-94); зрада тієї дружини з першим коханцем (ст. 97-100); опис смертної кари для обох; жінку з незапнутим обличчям, вдягнуту в дороге вбрання—втопили, а парубка—повісили ребром на гаку (ст. 101-105). Інші турецькі смертні кари (ст. 105-106; порівн. кн. III, ст. 192-193). Турецьке жіноцтво (ст. 106-108); жіноча лазня, «що збудувала дружина турецького султана, русинка з роду» (ст. 108; очевидно, покійна Роксолана) Як привезено до Царгороду триста бранців і бранок з війни (ст. 109-110); невільничий базар, де малих дітей продають окремо од матірок; жадливе становище невільників (ст. 110-111).

Ст. 119-200, кн. III—Посольство під арештом і в неволі.

Окремі сторінки: Виступ турецького війська в священний похід (ст. 128-129). Заарештоване посольство ведуть до шибениць і до моря, ставлячи їх під загрозу смерті і намагаючися приневолити до переходу в мусулманство (ст. 130-137). Замкнення (ст. 137) до Чорної башти (куди з Царгороду треба їхати «ч а й ко ю, тобто шостивесловим катером», кн. IV ст. 202 і 204). — Гешта цієї третьої книги (ст. 137-200)—то безперечно найважливіша частина всьохкх Вратиславових «Prihod»: дуже драматичний і докладний опис побуту християн-невільників. Для ілюстрації українських дум треба звернути увагу на гнітючий опис галерної служби прикутих рабів, під доглядом ключника-потурнака (ст. 152-155). Гроші, переслані з батьківщини «переказовим листом», не дійшли до невільників (ст. 199-200).

Ст. 201-238, книга IV—Визволення з тюрми і поворот до рідного краю:

Як настав новий великий везір, то султан дав наказа визволити посольство; тільки-ж начальник тюрми не хотів виконати султанського наказу, якщо невільники не виплатять йому умовленого хабара (ст. 209); а Вратиславі загрожувало вічне поневолення іще й через його молоду вроду, «бо турки, особливо потурнаки, охочі до молодих парубків» (ст. 204)¹). Безсердечність венецьких купців у Галаті, а так само й послів французького, венецького та англійського, що не хотіли позичити австрійським невільникам 200 дукатів (ст. 209-210). Невільників знов мучили в тюрмі, аж доки прислано їм було через венецького купця потрібну суму (ст. 215-216). Поїхали з Туреччини поволі, вкупі з колосальним султановим військом, що йшло походом на австрійську Угорщину; по-при своїх велетенських розмірах турецьке військо посувалося раз-у-раз без усякого галасу і в повному порядку: «у нас од двадятьох вояків більше буває крику й непорядків, ніж у них од п'ядесятьох тисяч» (ст. 219)²). Загрозою для життя визволених невільни-

¹) Пор. у кн. II, ст. 85: «В тутешніх місцях молодим хлопцям загрожує чимала небезпека». Посол фон-Креквід приневолений був з цієї причини не випускати молодого Вратислава кудись самого-одного (ст. 85).

²) Ми вже бачили, що й аптекар Зайдель, який їхав теж із цією османською армією, дуже похвалив (ст. 90) добрий лад тієї колосальної армії. Зрештою, на цю турецьку особливість звертають увагу трохи чи не всі європейські подорожні і XV і XVI віків

ків являлися недисципліновані татари, що грабіжницькими ватагами літали скрізь по околицях (ст. 227-228). Їм було байдуже навіть до султанських перепускних грамот, так само як і до посвідчень приділеного до бранців яничара-охоронника (ст. 229). Ст. 239-248 — Примічання отъ издателя:

Янычары (ст. 239-241; пор. вступ, ст. XVII-XIX: виписка з Бузбека). Турецкая монета (ст. 241). Сигетъ (ст. 242). Селимъ и Баязидъ (ст. 242-243). Константинополь (ст. 243). Фамагуста (ст. 244). Руская (sic!) Султанша (ст. 244-246). Сиванъ-паша (пом. 1596; ст. 246). Жестокости [христiанъ] подъ Гатваномъ (ст. 246-248).

Історичні примітки, подані од перекладача - Победоносцева, носять популярний характер, і позичені вони живовидячки з нім. історії Туреччини Цинкяйзена, без особливої точности. Та й переклад з чеського тексту на російське залишає багато побажати: от, транскрипція турецьких слів і речень з латинського альфавета на російський виїшла у Победоносцева страшенно плугана; або, знов—«Велика Паланка» обернулася в російському перекладі (ст. 29) в «Великую Полянку».

26). В 1590-их роках, як сталася поміж Туреччиною та Німеччиною вищезгадана тяжка угорська війна (що привела посольство фон-Креквіца до тяжкого поневолення), ми маємо декільки збірних напів-політичних, напів-історичних писань протитурецького напрямку, що в своїй сумі, згуртовані одно з одним, освітлюють турецьку історію не в окремих моментах, а загальніш. До таких належить збірка, що склав David Chytraeus (так він підписавсь у передмові, а на титульній сторінці немає його ймення): *De causis magnitudinis Imperii Turcici et virtutis ac felicitatis Turcarum in bellis perpetuae—Uberti Folietae* і т. д. (Ляйпціг 1595),—невелика книжка in 16°, без послідовної пагінації. Після статті чи промови Уб. Фольети (складеної вже після Лепантського бою, тобто після 1573) йдуть: 2) Бузбек—Порада, як воюватися проти турка;—3) *Dolium Diogenis*—на ту саму тему;—4) Промова Франциска de Frangiranibus на Ратисбонському з'їзді 1541 р.;—5) Дві протитурецькі промови кардинала Висаріона Нікейського, ще XV в.;—6) Іоахим Камерарій—сенаторська промова про війну з турками;—7) Коротка турецька історія, од монголів до 1593 р.;—8) Оповідання про Кипрську (вен.-тур.) війну 1570-1571.

27). Значно багатші всезбірки Мик. Рейснера (1546-1602), професора-юриста ще й ректора в Єні. Nic. von Reusner: а) *Epistolarum Turcicarum variorum auctorum libri XIV* (Франкф. 1598),—ясний збір і давніх і нових артикулів про Туреччину, яку Рейснер скоплював, повернувшись з німецького посольства (1595) до польського короля Зигмунта III, де йшла мова про антитурецьку лігу;—б) Тоді-ж таки Рейснер подбав про видання чималого трактату, або—краще сказати—низки трактатів Іоана Штурма (*Sturmus*): «*De bello adversus Turcas perpetuo administrando ad Rudolphum II Romanorum imperatorem*, Jena 1598; т. I—л. л. 219; т. II—л. л. 51 + нумер. 31 in 8° (дата на останній сторінці: «Страсбург 1578»). в) *Regum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus a capta Constantinopoli usque ad nostram aetatem gestarum narrationes* (Франкф. 1603),

Згадаймо, хоч-би, француза деля Брокієра 1430-их рр., який завважає, що невеличка купка французів, де буде душ десятеро люду, робить більше галасу й крику, ніж ціла тисяча турків (вид. Шефер, Пар. 1892, див. ст. 73 та 221).

ін 4^о, — ця Рейснерова збірка різних чужих писаннів дає більше, ніж обіцяє заголовок, бо тут, прим., є Порсієве оповідання про війну між султаном Мюрадом III і перським шахом Мехеммедом Ходабенде. — г) Єсть у Рейснера ще й інші компілятивні видання всяких писань про Туреччину.

28. Початок справжнього наукового розроблення турецької історії. Левенклав видає джерельні «Османські літописи» (1588), інакше — «Турецькі хроніки» (1590), та оброблює за турецькими джерелами «Історію Турків» (1591, 1595).

28) Епохальну вагу мали праці солідного візантолога ¹⁾ й туркознавця, почасти знавця й московської та польської історії — Левенклава (Löwenklau, Hans Lewenklaw von Amelbeurn, Jo. Leunclavius Amelburnius). Ганс Левенклав народ. у Вестфалії 1533, пом. у Відні 1593. Він, замість професорувати на кафедрі грецької мови в Гайдельберзі, багато попоїздив по Туреччині, збираючи матеріяли і для історії Візантії і для історії Туреччини, та й навчився читати турецьких істориків у першому написі. Результати своїх довголітніх студій над османською історією він на 1588-1591 рр. подав у двох величезних працях, де єсть і переклади з турецьких хронік (принаймні кадія Джемалія XVI в.), і власні Левенклавові досліди, і — нарешті — науково збудований детальний виклад усенької турецької історії. Ідучи за тодішнім ученим звичаєм, Левенклав писав свої праці мовою латинською, та рівночасно сам таки він дбав і про німецький переклад того, що писав.

а) Один з тих його туркознавчих фоліантів зветься по-латині: *Annales sultanorum Othmanidarum a Turcis sua lingua scripti; Ioannes Leunclavius... latine redditos illustravit et auxit usque ad annum MDLXXXVIII*, Франкфурт на Майні 1588 (посмертне видання 1596). — По-німецьки ця праця зветься: *Neuwe Chronica Türckischer nation, von Türcken selbs beschrieben*, Франкф. 1590 (редакція самого Левенклава; посмерт. вид. там таки 1595).

б) Другий такий Левенклавів фоліант зветься по-латині: *Historiae musulmanae Turcorum de monumentis ipsorum exscriptae libri XVIII*, Франкф. 1591. — В німецькому виданні ця праця має заголовок: *Neuwer Musulmanischer Histori Türckischer Nation... Geschichten, achtzehn Bücher*, Франкф. 1595 (це видання — посмертне; тут німецький переклад з латинської мови йде лиш у деякій частині од самого Левенклава).

В «*Annales*» (чи «*Neuwe Chronica*») Левенклав подав у перекладі з турецької мови османську історію кадія Мюхйеддіна Джемалія (од заснування Османської держави до 1550 р.) ²⁾ і сам дописав дальший виклад до 1590 р., та ще додав він до перекладу з Джемалієвої хроніки багато власних уваг, почасти в вигляді критичних екскурсів («*Pandectes*»); попри все те, цей Левенклавів том більше являє собою сирові матеріяли та під-

¹⁾ Bursian: *Gesch. d. klass. Philol. in Deutschland*, I (Мюнх. 1883), ст. 234 і д.

²⁾ Джемалієву хроніку зве Левенклав: «хроніка, що її з Царгорода привіз Бек» (Jeronymus Beek von Leopoldstorff). Часом звуть її «хронікою, що переклав Годьє Шпігель», — це тому, що першим перекладачем цієї Джемалієвої хроніки був Gaudier-Spiegel, — товмач імператора Фердинанда I («a meagre chronicle», «сухорлява хроніка», як її характеризує Гіббон, лонд. вид. 1862, ст. 1119; рос. пер., том VII, М. 1886, ст. 149; «one of the earliest and most useful chronicles of the Turkish empire», характеризує Джемалієву працю Ріє в «*Catalogue*» турецьких рукоп. Брит. Муз., Лонд. 1888, ст. 47).

готовчі нариси, ніж наукову обробку. За те в «Historia» (нім. Neuwer Histori) Левенклав переробив османську історію вже в стрункій системі, часто покликаючися на своє попереднє видання Джемалієвої хроніки, повне його уваг-додатків; тут у Левенклава в цій «Гісторії» слідно також, що він користується не тільки вже виданим у світ Джемалієм, ба й ще невиданими османськими істориками, як, от, Нешпрій Бруський (пис. бл. 1485-1495) та Сінан-челебій Бігіштії (пис. між 1496-1512) ¹⁾. Таким чином од Левенклава Європа вперше познайомилася безпосередньо з турецькими істориками, і це був велетенський ступінь наперед в історичній європейській науці.

Докладний заголовок 1-ої з двох згаданих праць І. Левенклава — такий:

Neuwe Chronica Türkischer nation von Türcken selbs beschrieben. Volgendts gemehrt unnd in vier Bücher abgetheilt.

Das Erst (= ст. 1-53, переклад з турецького). Gitabi Teuarichi, Chronic oder Zeitbuch der Fürsten Osmanischen Stammens: von ihrem Ursprung, Auffnemen, Regiment, Gewalt, Kriegen, Tugendt, Untugendt, succession, vom ersten Osman Chan bis auff den Sultan Suleiman Chan (себто до Сулеймана Пишного) und das 1550 Jar Christi. Welches der Edel und Gestreng Herr Jeronymus Beck von Leopoldstorff etc. im nechstfolgendem 1551 Jar von Constantinopol mit sich bracht (Це хроніка Джемалія, † 1550, в перекладі, без тур. тексту. Перекладачем був імперський товмач Hans Gaudier, на прозвання Spiegel, а Левенклав порівняв його переклад з турецьким первописом).

Das Ander (= ст. 54-150). Von Türkischen Geschichten, die nach dem 1550. Jar Christi biss auff 1590 zugetragen (а в середині книги, на ст. 54, додано до заголовку 2-ої частини: Gestellt durch Hansen Lewenklaw, welcher neben andern Sachen auch den langwehrenden Krieg der Türcken wider die Persianer aussführlich verfasset aus gründlichem Bericht, so er auff seiner Reyss in Türckey von glaubwürdigen Leuten ingenommen).

Das Dritt (= ст. 151-434). **Pandectes** Türkischer Histori, Das ist vollkomner Bericht allerley Türkischer Sachen und Erklärung derselben (В цих «Пандектах» Левенклав дає 155 пояснюючих статей до перекладу Джемалієвої хроніки. Це — екскурсія різнобірного змісту, що освітляють низку малозрозумілих для європейця або навіть спірних пунктів в історії турків, їхній побут, релігію з дервішіством, географію османської держави, етнографію турецько-підданих народностей або сусідніх (напр. козаків) ²⁾ і т. і. Наприкінці III-ої книги подається ходяче пророкування, що іслам, як почався з меча, так і кінець йому буде од меча).

Das Vierd (= ст. 435-535). Etliche Particular Beschreibungen mercklicher und zur Türkischen Histori gehörigen Geschicht (Оповідается, як облягав Сулейман Пишний столицю Відень 1529 р., оповідається за двірське свято обрізання, та за двірське весілля. Додано докладного алфаветного покажчика до всіх чотирьох частин).

Alles jetzo durch Hansen Lewenklaw von Amelbeurn unser Teutschen Nation zu sonderm Nutz und Wolgefallen zusammen gefasset, gestellt, übersehen unnd in Truck verfertigt, 1595 ³⁾. Gedruckt zu Frankfurt am Mayn.

¹⁾ Замість іменнів «Нешпрі» та «Бігішті» Левенклав цитує імення членів посольства, що їм належали рукописи: von Haniwald (= рукопис історії Нешпрієвої) та Veranzius (себ-то Вранчич; = рукопис історії Бігіштієвої). Див. напр. в «Neuwer Mus. Histori» (1595) ст. 215 в оповіданні про Тимурове напестя та про Ангорський бій 1402, де Левенклав попереду викладає події «за рукописом фон-Ганівальда» і заразієнсько після того — «за рукописом Веранцієвим». — Завважити варто, ще й Гаммер не знав, що ім'я автора «Веранцієвої історії» є Бігіштії; він її зве: «невідомо чия стара хроніка»; див. Hammer: Hist. de l'emp. Ottoman, т. I, Пар. 1835, ст. XXIV.

²⁾ Про козаків див. у Левенклава ст. 110, 115, 145, 146.

³⁾ Перше видання — 1590 р., але я користуюся оцим, 1595 року.

Другої праці заголовок—такий:

Neuer Musulmanischer Histori Türkischer Nation von ihrem Herkommen Auffnemen Geschichten. Auch ihrer Sultan oder Keyser Leben und Verrichtungen, wie sie auff einander gefolgt biss auff Suleiman den ändern dieses Namens. Achtzehn Bücher Vermassen auss ihren selbs eigenen Historien und geschriebnen Büchern trewlich und fleissig zusammen gezogen, beschrieben und auss dem Latein verteutsch, dass dergleichen von ihren Sachen und Geschichten nichts so gründlich und eigentlich an tag kommen. Sampt zu ende angehengtem vollkommenem Register. Gestellt durch Hansen Lewenklaw von Amelbeurn. 1595. Mit Rom. Keys. Maiest. Gnad und Freyheit Gedruckt zu Frankfurt am Meyn. Ст. 12 (непагінований вступ про велику вагу турків) + 20 (генеалогіч. таблиці) + 476 (історія османів на 18 книг) та як-найдокладніший покажчик (31 ст. нумер.).

Непагінований вступ зветься: «Discurs vom jetzigen Stand Türkischer Sachen».

Тут Левенклав признається, що він попереду був відчував жах перед важким тягарем тієї праці, яку він задумав — написати турецьку історію, і лиш свідомість громадської користи приневомлила його покласти на себе це тяжке завдання. Левенклав не належить — так каже він — до тих імрійників-європейців, котрі ладні кинутися в ярмо твердої монархічної турецької влади, сподіваючися, що тоді настане золотий вік на землі. Він, звичайно, не спорить, що в турків є не одна похвальна риса, «яка засліплює очі й душі багато-декому». От, людям чужої віри турки дозволяють держатися своїх релігійних поглядів і не тягнуть їх за це до інквізиції. Мають турки любов до знаттів, та й то не до сухощіливих, а корисних для життя. Влада в них — монархічна, ще й до того спадкова, а не виборча, як у Європі. Судівництво вони мають швидке й справедливе, тимчасом як європейський суд — в корінні зіпсований через канцелярську тяганину, клопотання та адвокатське закарлюцтво¹⁾. З чого в турецькому державному ладі варто по-вчитися, того Левенклав не заперечуватиме і не ховатиме; тільки-ж йому відомі — негативні боки турецької історії та життя та народньої вдачі, і він добачає позначки, що вже розпочався в Туреччині державний розклад. Тому критична історія Туреччини, що він її подає як вислід багаторічного свого посадженого працювання над перводжерелами, безперечно повинна стати в пригоді для громадянства, з особна для німецьких володарів, які мусітимуть воюватися проти турків.

Що-ж до Левенклавового викладу турецької історії, то порядок у нього такий:

Викладаючи Левенклав турецьку історію, оддає перші шість книг (ст. 1-208) сельджукам та османському XIV ст., аж доки насунувсь Тимур. — Тимуровій навалі, османському лихоліттю й заколотів та султанові Мехемедові I Челебієві присвячено книги VII-XIII (ст. 209-297). — Всі інші п'ять книг, XIV-XVIII (ст. 297-476) присвячено дальшим п'ятьом султанам, кожному особна книга: Мюрадові II, Мехемедові II, Баєзидові II Святому, Селімові I Грізному та Сулейманові I Пишному.

В старому паризькому XVII в. виданні Согриз-а візантійських істориків додано до «Історії Турків Лаон. Халконділи» ще й Левенклавові «Annales sultanorum Othmanidarum» та «Pandectes historiae Turcicae». В боннській серії: «Corpus scriptorum historiae Byzantinae», де знов видано того Халконділу (Бонн 1843), вже Левенклава нема (див. про це в Бекеровій передмові до боннського видання, ст. 6).

Із студій Левенклава над історією Польщі та Московії зазначимо: Commentatio de Moscorum bellis [XVI в.] adversus finitimos gestis в дод. до Герберштейна (Баз. 1571) та в Історієвій збірці польських істориків, 3 тт. (Баз. 1581) — передше од його капітальних праць над історією Туреччини. Як бачимо, підготований був Левенклав до писання турецької історії дуже всебічно.

¹⁾ Пор. у мене розділ: «Туркофільство в Європі XVI в.» в «Ст. Тур.» К. 1924, ст. 200-221.